

DEMOGRAFSKI TRANZICIJSKI PROCESI – KONTINUITET ILI DISKONTINUITET

U ovom radu, u razmatranju povijesnog razvoja stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama u razdoblju nakon sredine 1960-ih godina, težište je izlaganja na temi „druga demografska tranzicija.“ Analizirat ćemo demografska i socio-demografska obilježja toga razdoblja, sličnosti i razlike s etapom prethodne demografske tranzicije te podudarnost „druge demografske tranzicije“ s posttranzicijskom etapom u razvoju stanovništva. Nastojat ćemo odgovoriti na temeljno pitanje koje se u tim razmatranjima postavlja: može li se na osnovi empirijske i znanstvene analize „druga demografska tranzicija“ smatrati „posebnom, *novom* etapom u razvoju stanovništva“ ili je ona samo drugo ime za posttranzicijsku etapu kao etapu nakon prethodne („prve“) demografske tranzicije. U novim razvojnim uvjetima i uz nove ekonomsko-socijalne, tehničko-tehnološke, vrijednosne, kulturološke i socio-psihološke čimbenike, „druga demografska tranzicija“ predstavlja *kontinuitet* u odnosu na ustanovljen trend smanjivanja nataliteta/fertiliteta u prethodnoj demografskoj tranziciji, koji je u novim uvjetima života i rada te djelovanju novih, napose vrijednosnih čimbenika relevantnih za postindustrijsko i postmodernizacijsko društvo, usmjeren na postignuće generacijski ispodzamjenskog nataliteta/fertiliteta.

Ključne riječi: demografska tranzicija; posttranzicijska etapa; „druga demografska tranzicija“; nulta stopa prirodne promjene; ispodzamjenski fertilitet; stacionarno stanovništvo; zamjenska migracija.

Uvod

Proces razvoja stanovništva u pojedinim zemljama u svijetu kompleksan je i regionalno diferenciran. Zadatak je demografske teorije, generalno uzevši, objasniti opći trend kretanja svjetskog stanovništva. S time u vezi treba istražiti uzroke različitih trendova kretanja stanovništva pojedine zemlje / pojedinih zemalja koji se odnose na različita povijesna razdoblja i na različite razine i strukture društveno-ekonomskog razvoja te zacrtati predvidive posljedice promjena demografskih kretanja primjenjujući adekvatne metode općih i specifičnih demografskih istraživanja.

U okviru različitih civilizacija koje su postojale uz djelovanje različitih ekonomskih, društvenih, tehnoloških, kulturoloških, geografskih, političkih i drugih čimbenika, postojali su različiti režimi reprodukcije stanovništva – od predtranzicijskih do suvremenih posttranzicijskih. Oni su postojali u okviru različitih ekonomskih struktura, kulturnih naslijeđa, različitih vrijednosnih sustava, običaja i tradicije, različitih religijskih doktrina, pravnih sustava itd. Režimi reprodukcije stanovništva razvijali su se dakle u okviru različitih demografsko-povijesnih uvjeta, društveno-ekonomskih odrednica i povijesno-političkih prilika i karakteristika.

Povijest suvremenog čovječanstva obilježavaju mnogi procesi koje obuhvaća globalni proces modernizacije društva i njegovi integralni *parcijalni* procesi – industrijalizacija gospodarstva, urbanizacija naselja, unaprjeđenje zdravstvene zaštite (prije svega preventivne) i širenje procesa obrazovanja na sve veći krug ljudi. Povijesni fenomeni globalnog procesa modernizacije društva odražavaju se, uz ostalo, napose u promjenama u području režima reprodukcije stanovništva, čiji je pojavni oblik proces demografske tranzicije, koji je temeljna demografska sastavnica i značajka ukupnog procesa modernizacije društva.

Istraživanje povijesti razvoja stanovništva pokazuje nekoliko karakterističnih razvojnih etapa. Te etape tijekom procesa društveno-ekonomskog razvoja obilježavaju karakteristični odnosi između nataliteta/fertiliteta¹ i mortaliteta kao sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, zatim karakteristične tendencije promjena tih sastavnica i sukladno tome određene demografski zakonite promjene u strukturama stanovništva, ponajprije u demografskim strukturama (dobno-spolna struktura). Treba napomenuti da se u općem, teorijskom razmatranju procesa demografske tranzicije promjene u migracijskoj sastavnici ukupnog kretanja stanovništva (imigracija, emigracija) ne uzimaju u obzir. Ali kada je riječ o razmatranju procesa demografske tranzicije u pojedinoj konkretnoj zemlji, migracija je redovito uključena kao sastavnica i djelatan čimbenik ukupne promjene stanovništva i to u onoj mjeri u kojoj je ona (bilo kao imigracija bilo kao emigracija), u određenom razdoblju, jače ili slabije djelovala na smjer ukupne promjene, na intenzitet promjene, na razinu prirodne promjene stanovništva i na njezine sastavnice, na natalitet i mortalitet.

¹ U ovom radu pojmovi *natalitet* i *fertilitet* upotrebljavaju se kao sinonimi. Ali kada je riječ o statističkom „mjeranju“ i strukturnim, specifičnim obilježjima nataliteta i mortaliteta, odnosno o pokazateljima izraženim u *stopama*, općim i specifičnim, valja uvijek razlikovati stope nataliteta od stopa fertiliteta .

U okviru teorijske generalizacije empirijski ustanovljenih povijesnih demografskih promjena, općih i specifičnih, primarno u domeni prirodnog kretanja stanovništva određenih zemalja, pojedine etape u razvoju njihova stanovništva egzistiraju u odgovarajućim društveno-ekonomskim razvojnim uvjetima, socio-kulturnim, političkim i drugim često specifičnim uvjetima i prilikama. U tom je kontekstu bitno da su u demografskoj literaturi pojedine etape razvoja stanovništva razmatrane i analitički razrađene u uskoj povezanosti s društveno-ekonomskim razvojem i promjenama koje se događaju u određenim zemljama ili grupama zemalja u konkretnim, za te zemlje često specifičnim, uvjetima i čimbenicima, i to u onom povijesnom razdoblju za koje se istražuje razvoj stanovništva određene zemlje.

Tijekom druge polovice 20. stoljeća (između 1950. i 2000. godine) pažnja svjetske znanstvene javnosti bila je usmjerena na demografsku tranziciju u zemljama u razvoju, napose na tranziciju u području nataliteta. Svjetske konferencije pod pokroviteljstvom UN-a (Rim, 1954.; Beograd, 1965.; Bukurešt, 1974.; New Mexico, 1984.) bile su izrazito zaokupljene demografskim problemima zemalja u razvoju, napose potrebom da se u njima ubrza proces tranzicije u području smanjivanja nataliteta/fertiliteta. Nakon 1980-ih godina većina zemalja u razvoju doživjela je u tom pogledu velik napredak, zapaženo smanjivanje nataliteta, tako da su se mnoge zemlje, napose u Latinskoj Americi i u istočnoj Aziji, približile završetku etape demografske tranzicije. Našle su se u kasnoj tranzicijskoj podetapi i približile su se zamjenskoj razini totalne (periodske) stope fertiliteta od 2,1 djeteta po jednoj ženi u fertilnoj dobi. U prvoj polovici 1990-ih godina demografska je tranzicija u većini tih zemalja gotovo završena, tako da se sredinom 1990-ih godina pažnja demografske znanstvene javnosti usmjerila na razvijene zemlje svijeta i na njihov vrlo nizak natalitet/fertilitet, i to ponajprije u zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe (u daljnjem tekstu – zapadnoeuropske zemlje). To zorno potvrđuje završni dokument Svjetske konferencije o stanovništvu i razvoju održane pod pokroviteljstvom UN-a 1994. godine u Kairu.

U razvijenim zemljama (u Europi, Sjevernoj Americi – SAD-u i Kanadi, zatim u Japanu, Australiji i Novom Zelandu) prosječna totalna stopa fertiliteta već je bila relativno niska sve do poslijeratnog natalitetno kompenzacijskog razdoblja (*baby booma*), kada je znatno porasla, ali je nakon sredine 1950-ih godina ponovno nastavila smanjivanje. Tako je pred kraj 20. stoljeća, u kasnim 1990-im godinama, iznosila prosječno svega oko 1,6 djece. Činjenica je da se pažnja i briga znanstvene i šire javnosti u to vrijeme fokusirala na „relativno nov i relativno neočekivani razvoj, konkretno na vrlo nizak fertilitet,“ koji je zabilježen u većini

postindustrijskih i posttranzicijskih zemalja i društava, i to primarno u zapadnoeuropskim zemljama. (Bongaarts, 2002: 419).²

U ovom radu, u kontekstu razmatranja povijesnog razvoja stanovništva zemalja zapadne i sjeverozapadne Europe (u zapadnoeuropskim zemljama), težište izlaganja bit će na temi o tzv. drugoj demografskoj tranziciji (*Second Demographic Transition*). Analizirat ćemo primarno demografske aspekte „druge demografske tranzicije“ za područje zapadnoeuropskih zemalja. Naglasak je na razmatranju sličnosti i razlika „druge demografske tranzicije“ s etapom prethodne demografske tranzicije, koja se odvijala od kraja 18. stoljeća, u 19. stoljeću sve do oko sredine 20. stoljeća (klasična demografska tranzicija), zatim na podudarnosti „druge demografske tranzicije“ s posttranzicijskom etapom razvoja stanovništva, na njezinim bitnim demografskim obilježjima i čimbenicima koji je uvjetuju. S time u vezi kritički ćemo se osvrnuti na uporabu „pojma“ (naziva) i na specifičnost sadržaja „druge demografske tranzicije“, i to s gledišta postojećih teorijskih kriterija u demografskoj literaturi, koji opravdavaju uporabu pojma „tranzicija“ u nazivu „druga demografska tranzicija“.

Na osnovi navedenoga pokušat ćemo dati odgovor na temeljno pitanje koje se pri ovim razmatranjima postavlja: može li se na osnovi objektivne znanstvene analize i argumentacije, „druga demografska tranzicija“ smatrati zasebnom i novom etapom u razvoju stanovništva koja kronološki dolazi nakon završetka etape demografske tranzicije, je li ona samo jedna podetapa, odnosno sastavnica posttranzicijske etape ili je pak samo drugo ime za posttranzicijsku etapu. Je li „druga demografska tranzicija“, u novim razvojnim uvjetima i uz djelovanje novih čimbenika, nastavak ranijih trendova prije svega u kretanju nataliteta/fertiliteta, koji su došli do izražaja već u prethodnoj etapi demografske tranzicije, a napose u njezinoj kasnoj podetapi. Drugim riječima, temeljno je pitanje, odnosno dilema, znači li „druga demografska tranzicija“ *kontinuitet* trendova u natalitetu i mortalitetu, ustanovljenih u prethodnoj etapi demografske tranzicije, ili „druga demografska tranzicija“ označava *diskontinuitet*, prekid u njihovu dotadašnjem kretanju i prezentira posebnu, novu, od posttranzicijske etape različitu etapu, novo razdoblje u povijesnom etapnom razvoju stanovništva (kako to elaboriraju protagonisti teorije „druge demografske tranzicije“).

Povijesni i razvojni aspekt teorije demografske tranzicije

Analitičkim razmatranjem povijesnih etapa razvoja stanovništva određenih zemalja i njihova demografskog sadržaja u području prirodnog kretanja stanov-

² Vidjeti također, United Nations, „Fertility trends among low fertility countries“, u knjizi *Below Replacement Fertility, Population Bulletin of the United Nations*, Nos. 40 /41, 2000.; zatim, Chesnais, J. C., „Determinants of below-replacement fertility“, u knjizi *Below Replacement Fertility, Population Bulletin of United Nations*, op. cit.

ništva, prvi teoretičari koji su u prvoj polovici 20. stoljeća nastojali generalizirati nastale promjene u razvoju stanovništva i prezentirati teoriju demografske tranzicije bili su Landry, Thompson i Notestein. Te se promjene odnose prije svega na sastavnice prirodnog kretanja stanovništva (natalitet i mortalitet), a dogodile su se u razvijenim zapadnoeuropskim zemljama tijekom procesa njihova društveno-ekonomskog razvoja³. U razdoblju nakon sredine 20. stoljeća, odnosno u drugoj polovici 20. stoljeća, mnogi su autori dalje razrađivali proces demografske tranzicije za pojedine zemlje, odnosno grupe zemalja, za njihove pojedine etape i podetape. Najveći su doprinos razradi te teorije u tom razdoblju dali A. J. Coale (1973., 1986.), Cotts Watkins (1986.), J. C. Caldwell (1976., 1978., 1982.), Z. Pavlik (1964., 1980.), A. G. Višnjenskij (1976.), J. C. Chesnais (1979., 1986., 1989., 1992.), J. Bongaarts (2002.). Napominjemo da je američki demograf Ansley J. Coale svojim empirijskim istraživanjem na primjeru zapadnoeuropskih zemalja i njihovih „departmana“ najdetaljnije obradio povijesni proces demografske tranzicije. Uvodno je to sumarno prezentirao najprije u referatu podnesenom 1973. godine na međunarodnoj konferenciji o stanovništvu IUSSP-a u Liègeu (Belgija), a zatim detaljno u poznatom Princetonskom istraživačkom projektu, kojim je rukovodio od 1963. godine. Rezultati toga istraživanja iznimno su vrijedni za demografsku teoriju i za povijesnu demografiju navedenih zemalja, a publicirani su 1986. godine u knjizi A. J. Coale, S. Cotts Watkins (eds.) *Fertility Decline in Europe*, Princeton University Press, Princeton.

Dominantna demografska teorija u suvremenoj demografskoj literaturi jest teorija demografske tranzicije (demografske revolucije, demografskog prijelaza). Teorijsko-metodologijska konceptualizacija demografskih razvojnih tijekova u okviru modela etapnog razvoja stanovništva kakav postulira teorija demografske tranzicije, osobito onih njezinih podetapa koje su dio etape demografske tranzicije, utemeljena je već u prvoj polovici 20. stoljeća (A. Landry, 1909., 1934., 1949.), W. S. Thompson (1929., 1944., 1965.), F. W. Notestein (1945., 1950., 1953., 1954., 1975.). Adolf Landry, francuski demograf, smatra se ocem „teorije demografske revolucije“, kasnije nazvane *teorijom demografske tranzicije*, koji je naziv u suvremenoj demografskoj literaturi opće prihvaćen. Landry je temu obradio služeći se uglavnom primjerom toga procesa u Francuskoj, kao zemlji u kojoj je isti najranije započeo (već u 18. stoljeću). Uz W. S. Thompsona, američki demograf F. W. Notestein prezentirao je cjelovitu teoriju demografske tranzicije te je razradio njezinu znanstvenu konceptualizaciju i razvoj stanovništva po karakterističnim

³ Za zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe taj je proces najdetaljnije istražen, stoga taj proces nećemo razmatrati za prekomorske zemlje (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland) ni za ostale zemlje u kojima je u tijeku.

povijesnim etapama i podetapama, i to prije svega na primjeru zapadnoeuropskih zemalja. Notestein je najpoznatiji autor čije se ime veže uz teorijska razmatranja i uopće uz konceptualizaciju procesa demografske tranzicije, i to ne samo u razvijenim, primarno zapadnoeuropskim zemljama, već posebno u anglosaksonskoj američkoj demografskoj i sociološkoj literaturi i uopće u svjetskoj demografskoj literaturi.⁴

Teorija demografske tranzicije razmatra razvoj stanovništva kao *proces etapnog razvoja*, odnosno kao proces razvoja koji se odvija kroz pojedine karakteristične razvojne etape, a uvjetovan je ukupnim procesom društveno-ekonomskog razvoja u najširem značenju toga pojma. Proces demografske tranzicije integralni je dio ukupnog razvoja u kojem je ekonomski razvoj povezan uz industrijsku revoluciju i njezine posljedice u području proizvodnje i potrošnje uvjetovao porast proizvodnosti rada i realnog dohotka stanovništva, što je napose u razdoblju 1870. – 1960. utjecalo na opće poboljšanje uvjeta života i rada (ekonomskih, zdravstvenih, socijalnih, kulturnih, obrazovnih i drugih). *Temeljna pretpostavka teorije demografske tranzicije jest međuzavisnost procesa modernizacije društva i ekonomskog razvoja s promjenom sastavnica prirodnog kretanja stanovništva*. S time u vezi često rabljeni pojam *demografska razvojna paradigma* temelji se na empirijski ustanovljenoj, čvrstoj negativnoj korelaciji između brojčane razine vitalnih stopa (nataliteta i mortaliteta), s jedne strane, i razine društveno-ekonomskog razvoja mjerene visinom dohotke *per capita* tih zemalja, s druge strane.⁵ Notestein i kasnije skupina teoretičara demografa, sociologa, ekonomista i socijalnih geografa (Thompson, Lewis, Kirk, Coale, Stolnitz, Kingsley Davis, Sauvy, Chesnais, Calot, Caldwell, Pavlik, Višnjevskij, Coleman i drugi) primarnu ulogu u snižavanju nataliteta/fertiliteta pripisuje promjenama u ekonomsko-socijalnom i tehničko-tehnološkom razvoju, koje su djelovale na režim reprodukcije stanovništva, odnosno na mijenjanje ciljeva, motiva i stavova o veličini obitelji, a napose o broju djece u obitelji.⁶ Većina tih autora ističe da su upravo industrijalizacija i urbanizacija kao sastavnice procesa modernizacije društva onaj sveobuhvatni čimbenik smanjivanja nataliteta koji u sebi agregira niz drugih čimbenika, kao što su obrazovanje, zdravstvena zaštita, zapošljavanje

⁴ Teoriju demografske tranzicije mnogi autori nazivaju i citiraju kao „Notesteinova teorija tranzicije“.

⁵ U završnim dokumentima, odnosno „programima akcije“ sa svjetskih konferencija o stanovništvu pod pokroviteljstvom UN-a isticala se čvrsta povezanost demografske tranzicije u području nataliteta i mortaliteta s ekonomsko-socijalnim razvojem. To se osobito odnosi na konferencije u Beogradu 1965., u Bukureštu 1974. i u Kairu 1994. godine. (Vidjeti posebno *United Nations, Programme of action adopted at the International Conference on Population and Development*, Cairo, 5-13 September 1994).

⁶ F. W. Notestein s time u vezi jasno naglašava: „Porast stanovništva je zavisna varijabla na koju djeluju tehnološki, ekonomski, socijalni i politički razvoji...“ (Notestein, 1945: 36).

žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, promjena načina života pri prijelazu iz sela u grad, slabljenje tradicije, običaja, promjena legislative i sl. Ekonomsko-socialni razvoj, poboljšanje zdravstvene zaštite, širenje obrazovanja, porast životnog standarda itd. djelovali su zajednički ne samo na smanjenje stope mortaliteta već primarno na smanjenje stope nataliteta i fertiliteta kao glavne dinamičke sastavnice razvoja stanovništva (u tzv. zatvorenom stanovništvu), čije promjene bitno obilježavaju proces demografske tranzicije.

Demografska tranzicija je proces koji se počeo događati najprije u zapadnoeuropskim zemljama od kraja 18. i 19. stoljeća nadalje, a u drugoj polovici 20. stoljeća zahvatio je većinu ostalih dijelova svijeta. Razmatrana s gledišta dosadašnjih empirijskih istraživanja, teorija demografske tranzicije čini temeljni konceptualni okvir za istraživanje zakonitosti razvoja stanovništva u njihovoj povijesnoj društveno-ekonomskoj uvjetovanosti. Proces demografske tranzicije u *užem smislu* (u užem poimanju) obuhvaća razmatranje promjena u smjeru i brojčanoj razini sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, konkretno nataliteta i mortaliteta, te njihove uzroke koji su došli do izražaja tijekom dugotrajnog procesa razvoja stanovništva pojedinih zemalja ili širih područja. Proces demografske tranzicije jest prema tome, kako smo naveli, integralni dio ukupnog procesa razvoja, koji kroz karakteristične demografske razvojne etape uvjetuje tranziciju (prijelaz) stopa nataliteta i mortaliteta s primarno biološki uvjetovane visoke brojčane razine u slabije razvijenim zemljama na nisku brojčanu razinu u razvijenim zemljama.

U svojoj povijesnoj retrospektivi proces demografske tranzicije najčešće se razmatra kroz *troetapni model* razvoja stanovništva, kakav su u svojim radovima prezentirali Landry, Thompson i Notestein na primjeru razvijenih zapadnoeuropskih zemalja. Pri tome svaka etapa odgovara određenoj razini društveno-ekonomskog razvoja. Budući da su demografsko-tranzicijske promjene u razvoju stanovništva najranije započele u Francuskoj (već krajem 18. stoljeća), francuski demograf *Adolphe Landry*, prvi je – koliko je nama poznato – u članku *Les trois théories de la population* (1909.) formulirao ideju o „demografskoj revoluciji“, tj. o „revolucionarnim“, odnosno radikalnim promjenama koje su se dogodile u kompleksnom procesu razvoja stanovništva u vezi sa smanjivanjem visoke razine stopa mortaliteta i nataliteta na nisku razinu. Te su promjene doista bile revolucionarne za život i rad čovjeka i za funkcioniranje obitelji. Zato ne začuđuje da su i mnogi drugi autori, uz Landryja, etapu demografske tranzicije, kao i on, nazivali etapom *demografske revolucije* (Dorn, 1965.; Višnjevsčij, 1976.; Pavlik, 1986., a u svojim ranim radovima i Chesnais, koji kasnije rabi pojam demografska tranzicija).

Osnovna koncepcija razvoja stanovništva prezentirana kroz tri sukcesivne etape izražena je kroz signifikantno smanjivanje brojčane razine stopa nataliteta i

mortaliteta, koja je rezultat uske povezanosti toga smanjenja uz ukupan proces ekonomsko-socijalnog razvoja ili, šire uzevši, uz proces *modernizacije društva*. Landry je svoju ideju o etapnom razvoju stanovništva najdetaljnije razradio u knjizi *La Révolution Démographique* iz 1934. godine, a dopunio ju je u knjizi *Traité de démographie* iz 1949. godine.⁷ U kasnijoj, suvremenoj demografskoj i sociološkoj literaturi ustalilo se gledište da su teoriju demografske tranzicije u cjelini i regionalno šire, te s više znanstvenih argumenata temeljenih na istraživanju globalnih promjena u sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, formulirali američki autori F.W. Notestein i W. S. Thompson.⁸ Oni za proces promjena nastalih tijekom vremena u brojčanoj razini nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta rabe pojam *demografska tranzicija* (umjesto Landryjeva pojma *demografska revolucija*). Naziv *demografska tranzicija* u suvremenoj literaturi smatra se sadržajno cjelovitijim i znanstveno prikladnijim za istraživanje procesa promjene razine vitalnih stopa i u suvremenoj je terminologiji zamijenio Landryjev naziv *demografska revolucija*. Pri tome valja imati na umu da je riječ o sinonimima, jer oba pojma (demografska revolucija i demografska tranzicija) označavaju sadržajno isti proces, – prijelaz s visokih stopa nataliteta i mortaliteta iz predtranzicijske etape na niske stope u posttranzicijskoj etapi, koji je uvjetovan procesom ekonomsko-socijalnog razvoja i procesom modernizacije društva u njihovu najširem značenju.

Proces demografske tranzicije u većini zapadnoeuropskih zemalja započeo je padom stope mortaliteta krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća. Nakon njega se, s određenim vremenskim odmakom, smanjila stopa nataliteta, što je najkompleksniji fenomen i najteže razdoblje u procesu demografske tranzicije koji su se dogodili u većini navedenih zemalja krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća (najranije u Francuskoj).⁹

⁷ Vidjeti: A. Landry, *Les trois théories de la population*, Scientia, Paris, 1909. U literaturi je poznata njegova knjiga *La Révolution Démographique, Etudes et Essais sur les Problèmes de la Population*, Suirey, Paris, 1934. Zanimljiva je s teorijskog aspekta i knjiga *Traité de Démographie*, Payot, Paris, 1949. (prvo izdanje 1945.). U svim tim radovima Landry piše o demografskoj revoluciji (kasnije nazvanoj – demografska tranzicija).

⁸ Vidjeti: F. W. Notestein, „Population – The Long View“, u knjizi T.W. Schultz (edited), *Food for the World*, University of Chicago Press, 1945; __ „The population of the World in the year 2000“, *Journal of American Statistical Association*, XLV, September 1950 ; __ „ Economic Problems of Population Change“, *8th International Conference of Agricultural Economists*, Oxford University Press, 1953. – Zatim vidjeti: W. S. Thompson „Population“, *American Journal for Sociology*, 34, May 1929; W. S.Thompson – D. T. Lewis, *Population Problems*, Fifth Edition, MCGraw Hill 1965.

⁹ Vidjeti za Francusku i sljedeće radove: J. Bourgeois-Pichat , A . Sauvy , J. C. Chesnais. Zatim, Jean Bourgeois-Pichat dao je vrijedno analitičko razmatranje pod naslovom „Francuska“ u knjizi B. Berelson (editor), *Population Policy in Developed Countries, Population Council*, 1974. – Izvanredno temeljito razmatranje o demografskoj tranziciji, empirijski i teorijski znalački fundirano, prezentirao je J. C. Chesnais 1989. u knjizi *La Transition Démographique, étapes , forms, implications économique*, *Travaux et Documents*, Cahier no. 113, INED, Presses Universitaires de France.

Prema teoriji demografske tranzicije, troetajni model promjena stopa prirodnog kretanja stanovništva obuhvaća tri karakteristične etape – predtranzicijsku etapu, etapu demografske tranzicije i posttranzicijsku etapu¹⁰. Prva etapa, *predtranzicijska etapa* (koju Notestein naziva „etapa visokih potencijala rasta“) obuhvaća dugo razdoblje prije industrijske revolucije do kojeg je došlo u 19. stoljeću, koje odgovara predagrarnim i agrarnim tipovima proizvodnje, odnosno – šire rečeno – ima karakteristike naturalnoga gospodarstva, kako proizvodnje tako i razmjene i potrošnje. Tu etapu bitno obilježavaju socio-biološki čimbenici koji determiniraju visoke stope mortaliteta i nataliteta (prosječno iznad 40 živorođenih i umrlih na 1.000 stanovnika). Reprodukcijska stopa stanovništva u tim je uvjetima spontana i nekontrolirana, pod dominantnim utjecajem socio-bioloških i predagrarnih ekonomskih faktora, ne samo u smislu objektivnih mogućnosti/nemogućnosti prehrane stanovništva već i primjene tradicionalnih sredstava kontrole rađanja te postojećih objektivno slabijih mogućnosti produženja životnog vijeka. U vezi s empirijski dokazanom činjenicom da uz visok mortalitet ide i visok natalitet, Notestein piše da svako društvo koje se suočava s visokim mortalitetom predmoderne ere mora, kako bi naprosto *preživjelo*, imati visok natalitet. „Sva su takva društva organizirana tako da bi imala visok natalitet. Religiozne doktrine i vjerovanja, moralne norme, zakoni, obrazovanje, lokalni običaji, napose ženidbeni običaji, organizacija obitelji, podjela rada unutar obitelji, – svi su usmjereni u uvjetima visokog mortaliteta, na postignuće visokog nataliteta.“ (Notestein, 1945: 39).

Druga etapa, *etapa demografske tranzicije*, središnja je etapa u kojoj se događa proces demografske tranzicije. Obilježava je radikalna „revolucionarna proces“ promjena u proizvodnji i u društvu, napose u primjeni sredstava kontracepcije, koji su uvjetovali prijelaz s visokih stopa mortaliteta i nataliteta iz predtranzicijske etape (iznad 40 promila) na niske, suvremenom visokorazvijenom postindustrijskom društvu i posttranzicijskoj etapi immanentne niske stope nataliteta i mortaliteta (ispod 14 promila, a kasnije i ispod 10 promila).¹¹

¹⁰ Notestein kao reprezentativni model razvoja stanovništva prezentira tri tipa u povijesnom razvoju stanovništva. Prvi tip naziva „etapa početnog smanjenja stanovništva“ (*the stage of incipient decline*), drugi – etapa tranzicijskog porasta (*the stage of transitional growth*), a treći „etapa visokih potencijala rasta“ (*the stage of high growth potential*). Zanimljivo je upozoriti da etape nisu poredane kako bi se očekivalo, kronološkim redom. Prva etapa prema redoslijedu (*incipient decline*) odnosi se na posttranzicijsku etapu, druga na etapu demografske tranzicije, a treća na predtranzicijsku etapu. (Notestein, 1945., 41-48)

¹¹ Kasnije, u 1990-im godinama, stope nataliteta opadaju čak i ispod razine od 10 živorođenih na 1.000 stanovnika. Vidjeti: EUROSTAT, Demographic Report 2010.; EUROSTAT Newsrelease, 2013. Također: Kohler, Billari, Ortega, The emergence of „lowest-low fertility“ in Europe during 1990s, Population and Development Review, No. 4/2002.

Da bi se preciznije spoznale i analizirale značajke etape demografske tranzicije, ona je podijeljena na tri podetape: ranu tranzicijsku podetapu, središnju (centralnu) tranzicijsku podetapu i kasnu tranzicijsku podetapu (Bowen, 1955.). U *ranjoj* tranzicijskoj podetapi dolazi do povećanja prirodnog prirasta stanovništva, do tzv. demografske ekspanzije („demografske eksplozije“). Uvjetuje ju nagli pad stopa mortaliteta prije svega zbog znatnog poboljšanja u higijensko-sanitarnim uvjetima života, u obilnijim izvorima hrane, u boljoj zdravstvenoj zaštiti (osobito preventivnoj), u brojnim medicinskim otkrićima i skraćenju razdoblja njihove kliničke primjene, u postupnom širenju procesa obrazovanja itd. Istovremeno, u početku, dok mortalitet opada, brojčana razina stope nataliteta ostaje nepromijenjeno visoka. S time u vezi Notestein je zaključio: „Priča je doista jednostavna, jer je povećanje prirasta stanovništva uvjetovano padom mortaliteta.“ (Notestein, 1945: 39). Međutim, iako je mortalitet u tadašnjim demografskim uvjetima bio ona dinamična varijabla koja je pokrenula proces povećanja prirodnog prirasta, valja imati na umu da je i stabilna visoka razina nataliteta sa svoje strane također pridonijela zabilježenom povećanju prirodnog prirasta. Razlog činjenice da je pad nataliteta nastupio nešto kasnije, tek određeno vrijeme nakon pada mortaliteta, logičan je i razumljiv. Smanjivanje mortaliteta kao univerzalan humani cilj opće je prihvaćen, i praktički nema čimbenika koji bi mu se suprotstavili,¹² dok je smanjivanje nataliteta proces koji ide daleko teže i brojni su čimbenici, ne samo ekonomsko-socijalni, već i tradicijski, socio-psihološki i kulturološki, koji mu se u danim povijesnim uvjetima suprotstavljaju. Stoga je Notestein nastojao detaljno objasniti kompleksnost procesa smanjivanja nataliteta došavši do sljedećeg bitnog zaključka: „Smanjivanje nataliteta zahtijeva *pomak* u socijalnim ciljevima, od onih usmjerenih prema cilju preživljavanja grupe, na one usmjerene prema blagostanju i razvoju individue“ (Notestein, *ibid.*: 41).

Druga podetapa, centralna (središnja) tranzicijska podetapa, kronološki slijedi nakon podetape rane tranzicije. U nekim je zapadnoeuropskim zemljama nastupila već početkom 19. stoljeća, a u većini zemalja krajem 19. i početkom 20. stoljeća. To je, teorijski gledano, temeljna podetapa u procesu demografske tranzicije. Bitno ju je obilježilo *smanjivanje* nataliteta, uz nastavak od ranije započetog smanjivanja mortaliteta, s tim da je pad mortaliteta u toj podetapi bio nešto sporiji od pada nataliteta. Uvjetovano primarno smanjenjem nataliteta, došlo je

¹² Zanimljivo je objašnjenje tog fenomena koje daje Notestein. On piše da je proces modernizacije u Europi i europskim prekomorskim zemljama uvjetovao porast životnog standarda, novu kontrolu bolesti i smanjeni mortalitet. Zatim, da je „brži odgovor“ mortaliteta u odnosu na „odgovor“ nataliteta na proces modernizacije bio neminovan, jer je smanjenje mortaliteta univerzalno humano prihvatljiv cilj koji se ne suočava sa socijalnim i inim preprekama, kao što se događa kada je u pitanju smanjivanje nataliteta. (Notestein, 1945: 39-40).

u navedenim zemljama do postupnog smanjivanja prirodnog prirasta stanovništva. Upravo je centralna tranzicijska podetapa u demografskoj povijesti zapadnoeuropskih zemalja bila ono razdoblje u kojem je na smanjivanje nataliteta bitno utjecao proces *modernizacije društva* i njegovi sastavni *parcijalni* procesi – industrijalizacija gospodarstva, urbanizacija naselja, zdravstveni progres i širenje procesa obrazovanja. Notestein je proces smanjivanja nataliteta smatrao izravnom posljedicom procesa modernizacije društva, koji obuhvaća ekonomske i društvene promjene uvjetovane brojnim posljedicama industrijske revolucije i društvenih procesa koji su je pratili. (Notestein,1953: 54). – Lesthaeghe i Wilson (1978.) dodaju k tome i proces sekularizacije, uz napomenu da je taj proces tada bio „indirektna“ determinanta procesa demografske tranzicije. Navedeni parcijalni procesi modernizacije, uz proces sekularizacije koji je postupno krenuo s procesom modernizacije društva, zajednički su uvjetovali trend smanjivanja nataliteta/fertiliteta, izraženo prije svega kroz smanjenje broja djece u obitelji.

Treća podetapa u okviru etape demografske tranzicije jest kasna tranzicijska podetapa. U njoj se nastavljaju započeti vitalni procesi – nastavlja se smanjivanje nataliteta koje je nešto brže u odnosu na smanjivanje mortaliteta ponajprije zbog starenja stanovništva, odnosno povećanja udjela staračkog (65 i više godina) u ukupnom stanovništvu. Stoga se prirodni prirast počeo također postupno smanjivati i sve je više dolazila do izražaja tendencija stabilizacije i uravnoteženja stopa nataliteta i mortaliteta na relativno niskoj brojčanoj razini tendirajući prema nultoj razini stope prirodnog prirasta. Vrlo važnu ulogu u padu nataliteta u tom razdoblju imalo je zamjetno povećanje primjene modernih sredstava kontracepcije („kontracepcijska revolucija“). Riječ je o kontroli fertiliteta u okviru braka, koja se odvijala usporedno sa smanjivanjem celibata i sa smanjivanjem prosječne dobi ulaska u brak (Malthusove „preventivne“ prepreke povećanju nataliteta). No iako je kontracepcija nesumnjivo bitno djelovala na smanjivanje nataliteta, ona je u tom procesu bila samo jedan od brojnih čimbenika. Smanjivanje nataliteta koje je započelo u centralnoj tranzicijskoj podetapi nastavilo se u kasnoj podetapi i posttranzicijskoj etapi „kao odgovor na drastične promjene u socijalnom i ekonomskom ambijentu koje su radikalno promijenile motive i ciljeve ljudi u pogledu veličine obitelji.“ (Notestein, 1953: 16). Mnogi su od tih motiva i ciljeva vrijednosni i, kako on dalje ističe, „koncentrirali su se oko *rastućeg individualizma* i rastuće razine popularnih aspiracija, koje su se razvijale u ambijentu urbano-industrijskog života.“ (Notestein, 1945: 41).

Etapa poslijedemografske tranzicije (posttranzicijska etapa)

Nakon završetka etape demografske tranzicije u zapadnoeuropskim zemljama slijedi treća etapa u modelu povijesnog razvoja stanovništva, etapa poslije

demografske tranzicije ili *posttranzicijska etapa*. To je razdoblje u razvoju stanovništva koje se događa u zapadnoeuropskim zemljama u uvjetima postindustrijskog i postmodernizacijskog društva, u kojem dolaze do izražaja novi uvjeti života i rada te s time u vezi nove društvene vrednote i ideje, novi stavovi i životni ciljevi koje takvo društvo generira. Demografske karakteristike te etape *danās* obilježava bitno nizak, uglavnom ispodzamjenski fertilitet, koji označava totalna (periodska) stopa fertiliteta ispod brojčane razine generacijske zamjene (ispod 2,1 djeteta), te razina mortaliteta koju određuje produženje očekivanog trajanja života, koje je tada iznosilo prosječno oko 75 godina. Razina ispodzamjenske totalne stope fertiliteta (*below-replacement fertility, sub-replacement fertility*) zabilježena je već u 1980-im, a osobito u 1990-im godinama¹³, i to u gotovo svim zapadnoeuropskim zemljama (osim Irske). (*Council of Europe, Strasbourg, 1992., 1994., 2004.; EUROSTAT, Demographic Report 2010. i 2013.*)

Rana razmatranja o posttranzicijskoj etapi u okviru općih razmatranja o teoriji demografske tranzicije i njezinih karakterističnih etapa/podetapa temelje se na iskustvu zapadnoeuropskih zemalja u 1930-im godinama, koja su uglavnom završavala konstatacijom o tendenciji prema postignuću nultog prirodnog prirasta (prirodne stagnacije) i stacionarnog stanovništva.¹⁴ Lesthaeghe s time u vezi napominje da se razina fertiliteta nije zaustavila na zamjenskoj razini (totalna stopa fertiliteta 2,1) i da rezultanta demografske tranzicije nije bilo dobno stabilizirano stacionarno stanovništvo s nultim prirodnim prirastom i sa zanemarivom potrebom za imigracijom (op. cit., 2010: 211). Valja međutim podsjetiti na činjenicu da je Notestein posttranzicijsku etapu u razvoju stanovništva nazvao „tipom početnog smanjenja stanovništva.“ (1945: 41-42),¹⁵ što bi značilo da je za budućnost predvidio i mogućnost „početnog smanjenja stanovništva“, dakle smanjenja ukupnog broja stanovnika uslijed pada stope nataliteta ispod razine

¹³ S time u vezi piše se o tzv. „najnižem-niskom fertilitetu“ u 1990-im godinama u zapadnoeuropskim zemljama (vidjeti, Kohler, Billari, Ortega (2002.), op. cit., bilješka 11; zatim, Goldstein, Sobotka and Jasilioniene, *The end of „lowest-low“ fertility ? Population and Development Review*, no. 4/2009; također, D. Coleman (edit.) (1996.), *Europe's Population in 1990s*, Oxford University Press, Oxford

¹⁴ Zanimljivo je da određeni broj demografa koji su o tome pisali u međuratnom razdoblju (između dva svjetska rata), osobito u 1930-im godinama, nisu predviđali nulti prirodni prirast kao završnicu procesa demografske tranzicije već su za budućnost predviđali ispodzamjenski fertilitet, koji će biti induciran daljnjim padom nataliteta/fertiliteta (Lesthaeghe, R., 2010: 247).

¹⁵ Notestein je s time u vezi pisao: „... da se stanovništvo sjeverozapadne, južne i centralne Europe, Sjeverne Amerike, Australije i Novog Zelanda nalazi u etapi „početnog smanjivanja stanovništva“ te da je u međuratnom razdoblju natalitet tih zemalja bio nizak i opadajući. „U svima njima (tim zemljama – op. cit. AWB.) samo bi imigracija ili obrat u dosadašnjem trendu nataliteta mogao spriječiti virtualni kraj porasta stanovništva“. Pri tome je naglasio da bi u većini tih zemalja natalitet morao bitno porasti kako bi spriječio opadanje stanovništva, te da se takav obrat u trendu nataliteta ne bi mogao dogoditi bez drastične potpore državne politike“. (Notestein, 1945: 42).(podcrtala AWB).

stope mortaliteta, što bi rezultiralo prirodnim smanjenjem stanovništva. Notestein je tu konstataciju postavio uvjetno, napisao je da to stoji ako „ne dođe do intervencije države u prilog povećanja nataliteta“, što bi, uz ostale iste uvjete, djelovalo na porast prirodnog prirasta i na porast ukupnog broja stanovnika.

Bitno je u kontekstu ovih razmatranja imati u vidu da Notestein nije *precizirao* brojčanu razinu stopa nataliteta i mortaliteta, koja bi, prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima, bila reprezentativna za obilježavanje početka posttranzicijske etape. On također nije inzistirao na nultom prirodnom prirastu stanovništva kao ni na stacionarnom stanovništvu kao *završnici* procesa demografske tranzicije. Stoga se o konkretnoj brojčanoj razini tih stopa na temelju razmatranja Notesteina može raspravljati tek posredno, imajući na umu tadašnje brojčane vrijednosti stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta evidentiranih u većini navedenih zemalja (napose u Engleskoj i Walesu) u 1930-im godinama,¹⁶ koje su se tada kretale između 14 i 15 promila, stopa neto reprodukcije bila je nešto ispod 1,0 (djevojčica na jednu ženu u reproduktivnoj dobi), a totalna stopa fertiliteta pala je nešto ispod 2,1 djeteta (muškog i ženskog) na jednu ženu u reproduktivnoj dobi.¹⁷

Promjene u strukturi prirodne dinamike stanovništva u tim zemljama dosada su pokazale da se u posttranzicijskoj etapi mogu očekivati *tri varijante* kvantitativnih međuodnosa stopa nataliteta i mortaliteta: *prvo*, izjednačenje niske brojčane razine tih stopa na pretpostavljenoj teorijskoj razini koja rezultira nultim prirodnim prirastom stanovništva (prirodnom stagnacijom); *drugo*, određeni porast stope nataliteta iznad razine stope mortaliteta, koji rezultira prirodnim prirastom stanovništva; i *treće*, smanjenje stope nataliteta ispod razine stope mortaliteta, što rezultira prirodnim smanjenjem stanovništva (negativnim „prirastom“, prirodnom depopulacijom). U tom kontekstu Notestein je pisao: „Stanovništvo u kojem je natalitet pao ispod zamjenske razine, ili u kojem je blizu nje, ili se rapidno njoj približava, može se označiti kao stanovništvo tipa I. ili *tipa početnog smanjenja stanovništva*.“ (Notestein, op. cit. 41). Bitno je pri tome naglasiti da nijedna od tri navedene Notesteinove varijante ne proturječi općoj konstataciji da će u budućnosti, u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, stopa nataliteta biti bitna dinamička odrednica prirodne promjene stanovništva.

¹⁶ Vidjeti: Glass, D., 1967., str. 5-7. Notestein je s time u vezi zaključio: „Sredinom 1930-ih godina stope nataliteta na modernom Zapadu (zapadnoeuropske zemlje – op. AWB) pale su na nisku razinu (između 1930. i 1932. godine prosječna godišnja stopa nataliteta u Engleskoj i Walesu iznosila je 15,8 promila). Tranzicija prema efikasnom obnavljanju stanovništva na osnovu niskih stopa nataliteta i niskih stopa mortaliteta bila je... završena“. (Notestein, *The Economics of Population and Food Supplies*, I., *Economic Problems of Population Change*, 1953: 17).

¹⁷ Takvu situaciju, zanimljivo je primijetiti, imale su, ali pri znatno višem stupnju ekonomskog razvoja, mnoge zapadnoeuropske zemlje tijekom 1980-ih godina. (Izvor: *Council of Europe* (2000.), *Recent demographic developments in the Member States of Europe*, Strasbourg).

Većina demografa u drugoj polovici 20. stoljeća prihvatila je stajalište da bi konačna rezultanta demografske tranzicije bila nulta stopa prirodnog prirasta, tj. njegova stabilizacija na zamjenskoj razini totalne stope fertiliteta. Na osnovi toga projekcije stanovništva Populacijskog Odjela UN-a u 1970-im, 1980-im i u prvoj polovici 1990-ih godina, uzimajući stopu fertiliteta od 2,1 kao osnovicu srednje varijante projekcija stanovništva zapadnoeuropskih zemalja, *precijenile su* njihovu razinu fertiliteta. Činjenica je da je u tom razdoblju treću varijantu međuodnosa stope nataliteta i mortaliteta, prirodno smanjenje stanovništva, većina demografa najmanje očekivala kao varijantu prirodne promjene stanovništva u posttranzicijskoj etapi. Ali u međuvremenu su demografska empirijska istraživanja pokazala da se fertilitet nije stabilizirao na razini zamjenske stope fertiliteta (*replacement level*) već je od zemlje do zemlje, brže ili sporije, kontinuirano opadao ispod te razine. Stoga se na temelju empirijskih istraživanja pokazalo da raniji stav – koji je prihvatila većina demografa i koji je sugerirao da će se natalitet/fertilitet dugoročno održati na razini zamjene generacija (nulti prirodni prirast) – empirijski nije potvrđen. Demeny je 1997. godine s time u vezi pisao da je takav stav „u sadašnjosti znanstveno neobranjiv“¹⁸ i da je zapravo bila riječ samo o „teorijski pretpostavljenom pragu.“¹⁹ Prihvativši to novo gledište demografske znanstvene zajednice, UN-ove projekcije stanovništva (srednja varijanta) počevši od 1998. godine,²⁰ nisu više uzimale zamjensku totalnu stopu fertiliteta kao završnicu procesa demografske tranzicije već je u srednjoj varijanti tih projekcija pretpostavljeno da će se ta stopa stabilizirati negdje na razini koja je *ispod* razine zamjenske totalne stope fertiliteta.

Potrebno je napomenuti da je u prvom desetljeću 21. stoljeća došlo u tom pogledu do promjene. Zabilježeno je u većini navedenih zemalja određeno, veće ili manje, povećanje totalne stope fertiliteta. Međutim, unatoč izraženom oporavku ili, preciznije rečeno, unatoč *obratu* u dotadašnjem smjeru kretanja totalne stope fertiliteta u zapadnoeuropskim zemljama, naglašavamo da ih je većina krajem prvog desetljeća 21. stoljeća zabilježila navedenu stopu koja je još uvijek ostala *ispod* one brojčane razine stope koja označava jednostavnu reprodukciju stanovništva, odnosno brojčanu razinu koja se zahtijeva za generacijsku zamje-

¹⁸ Demeny je smatrao da takva agregatna koncepcija o stabilizaciji fertiliteta na razini zamjenskog (totalna stopa fertiliteta 2,1 djeteta) predstavlja samo „teorijski prag koji ima slabo ili nikakvo značenje za planiranje obitelji pojedinih parova u konkretnim uvjetima“. (Demeny, P, 1997:42).

¹⁹ Bongaarts je s time u vezi još oštrije. On smatra da je ranije široko prihvaćeno gledište da će se fertilitet ubuduće održati na razini zamjenske totalne stope fertiliteta bilo pogrešno. (Bongaarts, 2002: 419).

²⁰ Vidjeti: UN (2000.), *World Population Prospects, The 1998 Revision*, New York; također UN, Population Division (1999.), *Future Expectations for Below-Replacement Fertility*, u *Below Replacement Fertility*, *Population Bulletin of the United Nations*, op. cit.

nu stanovništva. Primjer su tome mnoge od zapadnoeuropskih zemalja (skandinavske zemlje, Francuska, Italija i neke druge) u kojima je totalna stopa fertiliteta između 2000. i 2010. godine zamjetno porasla²¹ (Myrskylä, Kohler, Billari, 2009.; također, Bongaarts, Sobotka, 2012.).

Posttranzicijsku etapu s obzirom na dinamiku sastavnica prirodne promjene stanovništva, u okviru modela zatvorenog stanovništva, obilježava dakle dugoročni *kontinuitet*, odnosno *nastavak ranijeg trenda* smanjivanja nataliteta/fertiliteta. Stope nataliteta koje su i dalje u opadanju postigle su nisku razinu ispod 14 promila, a u većini navedenih zemalja pokazale su tendenciju daljnjeg dosta strmog smanjivanja prema razini od prosječno svega oko 10 promila, a u nekim zemljama i ispod te razine. Stopa mortaliteta relativno je niska i sve je više određena starenjem populacije i medicinskim inovacijama koje djeluju na produženje života, a tendira uslijed starenja stanovništva stabilizaciji i laganom povećanju. Zbog takvih promjena u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, prirodni se prirast i dalje smanjivao i ne samo približio nultoj razini već je u nekim zemljama dobio i negativan predznak, „prešao“ je u prirodno smanjenje stanovništva. Neke od tih zemalja, s obzirom na to da su već ranije imale negativan prirodni prirast, da nije bilo utjecaja imigracije, već bi u 1980-im godinama imale smanjenje ukupnog broja stanovnika (npr. Njemačka, Italija, Austrija), što je zapaženo i u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća te napose u prvom desetljeću 21. stoljeća.²² Vrijedno je napomenuti da je Njemačka, unatoč relativno velikoj imigraciji, imala kontinuirano, već od 1972. godine do danas (2014. godine), negativan prirodni prirast.²³ Njemačka je među zapadnoeuropskim zemljama članicama EU u 2010. godini imala, prema podacima EUROSTAT, najveći broj imigranata (njih 7,2 milijuna). Proizlazi da je imigracija bila ta komponenta koja je u navedenom razdoblju uvjetovala u Njemačkoj, unatoč negativnom prirodnom prirastu, porast ukupnog broja stanovnika.

U etapi demografske tranzicije, kako smo vidjeli, ekonomsko-socijalni čimbenici kao pokretači ukupnog razvoja bitno su determinirali smanjivanje nataliteta, dok u posttranzicijskoj etapi jača i postaje dominantnim utjecaj specifičnih, i to neekonomskih, suptilnijih, ponajprije socio-psiholoških i kulturoloških čim-

²¹ Između 2000. i 2010. godine totalna je stopa fertiliteta porasla: u Austriji s 1,36 na 1,44 djece, u Belgiji s 1,66 na 1,84, u Danskoj s 1,77 na 1,87, u Finskoj s 1,73 na 1,87, u Francuskoj s 1,88 na 2,00, u Italiji s 1,24 na 1,41, u Irskoj s 1,90 na 2,07, u Norveškoj s 1,85 na 1,95 u Švedskoj s 1,54 na 1,98 itd. (EURO-STAT, *Demography Report*, 2010.).

²² Notestein je na mogućnost negativnog prirodnog prirasta upozorio ne samo u citiranom radu iz 1945. godine (str. 53-57) već osobito u radu iz 1975. godine. (Vidjeti: F.W. Notestein, 1975, „Negative Population Growth: How To Go About It ?“, *Population Index*, Vol. 41, No. 4.

²³ Najniža stopa nataliteta zabilježena je 2012. godine u Njemačkoj (8,4 promila), zatim u Portugalu (8,5 promila), u Grčkoj i u Italiji (u obje 9,0 promila) te u Mađarskoj (9,1 promil).

benika. Na tu je činjenicu upozorio E. van de Walle (1987) naglašavajući dominaciju utjecaja upravo socio-psiholoških čimbenika u posttranzicijskoj etapi,²⁴ iako i ekonomski čimbenici još uvijek, a napose povremeno (npr. u krizi), imaju znatno natalitetno restriktivno djelovanje.²⁵

Temeljno obilježje posttranzicijske etape u odnosu na etapu demografske tranzicije odnosi se na *različit intenzitet* djelovanja na smanjenje nataliteta „starih“ i „novih“ čimbenika. Važno je naglasiti da je riječ o jačem intenzitetu djelovanja na smanjenje nataliteta „novih“, postindustrijskom, posttranzicijskom i postmodernizacijskom društvu imanentnih prije svega socio-psiholoških čimbenika. Poznato je naime da su na smanjivanje nataliteta u etapi demografske tranzicije dominantno djelovali upravo čimbenici ekonomskog razvoja, primarno industrijalizacija gospodarstva, urbanizacija naselja i širenje obrazovanja, koji su bili agregatno izraženi preko dostignute razine i strukture ekonomskog razvoja i njoj imanentnih promjena u strukturi gospodarstva i u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva.

Već se tijekom podetape centralne demografske tranzicije pokazalo da se proces ekonomskog razvoja u svom agregatnom i strukturnom izrazu intenzivirao i da je postupno djelovao na promjene društvenih i individualnih preferencija, ciljeva, stavova i ustaljenih normi ljudi o željenom i realiziranom broju djece u obitelji, i to u pravcu njihova smanjivanja. Naglasili smo da je već tada Notestein isticao da su se mnogi od tih ciljeva „... koncentrirali oko porasta *individualizma* i porasta razine vlastitih ambicija i aspiracija...“ (op. cit., 1945: 40). To znači da se već u etapi demografske tranzicije, napose u njezinoj centralnoj i kasnoj podetapi, u okviru procesa razvoja stanovništva, „osjećaju“ i bilježe, uz ekonomsko-socijalne utjecaje i utjecaji socio-psiholoških i socio-kulturnih čimbenika na režim reprodukcije stanovništva, osobito na promjenu razine nataliteta/fertiliteta. Prema tome, ti su „novi“ čimbenici istovremeno, uz do tada dominantno djelovanje ekonomsko-socijalnih čimbenika, također djelovali na trend smanjivanja nataliteta i na promjene u strukturi obitelji, a posebno s obzirom na broj djece.

U razmatranju karakteristika posttranzicijske etape često se postavlja pitanje je li smanjivanje nataliteta u toj etapi nakon 1965. godine, odnosno tijekom tri prošla desetljeća u 20. stoljeću, bilo *kontinuirano* bilo *diskontinuirano*, ili se u

²⁴ Vidjeti: E. van de Walle, Present Patterns of Demographic Change in Light of Past Experience, European Population Conference, Vol. IV, Firenze, 1987. – On naglašava da ima primjera kada i u posttranzicijskoj etapi, i to u njenim pojedinim razdobljima, dominira utjecaj ekonomskih čimbenika (npr. utjecaj nepovoljne ekonomske situacije na daljnji pad nataliteta u Istočnoj Njemačkoj u 1995. godini).

²⁵ Primjer je nedavna recesija u Zapadnoj Europi (2008. – 2012.) koja je izazvala znatno smanjenje nataliteta ili, kako se to popularno naziva, izazvala je *baby* recesiju“. (Lanzieri, G., „Towards a ‘baby recession’ in Europe? Differential fertility trends during the economic crises“, EUROSTAT, *Statistics in Focus*, 2013.)

trendu njegove dinamike mogu nazrijeti neke karakteristične *podetape* u smislu različitog intenziteta promjena sastavnica prirodnog kretanja, pretežno pada nataliteta, ili pak njegova određenog porasta u odnosu na razinu mortaliteta.

Imajući u vidu kretanje nataliteta i mortaliteta, odnosno rezultantu prirodne promjene stanovništva (prirast, stagnacija ili smanjenje) u tridesetak europskih zemalja, neki autori na osnovi dotadašnjih istraživanja obilježja posttranzicijske etape razlikuju u okviru posttranzicijske etape *dvije podetape*. Pri tome ne polaze od istog kriterija za njihovo razgraničenje već od dvaju kriterija. Prvi se kriterij odnosi na međuodnos nataliteta i mortaliteta i na prirodnu promjenu kao rezultantu tog međuodnosa, a drugi kriterij polazi od intenziteta smanjivanja nataliteta ili njegova mogućeg porasta. Tako npr. Blacker²⁶ na temelju primjene prvog kriterija, još krajem 1940-ih godina, pretpostavlja dvije podetape u okviru posttranzicijske etape. Prvu podetapu, prema njemu, obilježava tendencija prema ravnoteži između stopa nataliteta i mortaliteta (tj. nulti prirast), a drugu podetapu smanjivanje stope nataliteta, i to ispod razine stope mortaliteta te, sukladno tome, prirodno smanjenje stanovništva. Iz toga slijedi da bi, uz ostale iste uvjete, stadij „druge demografske tranzicije“ bio samo jedna, i to prema redosljedu druga podetapa u okviru posttranzicijske etape.

Stručnjaci Populacijskog odjela UN-a i Dirk van de Kaa polaze u diobi posttranzicijske etape na dvije podetape od drugog kriterija, i to od *intenziteta* smanjivanja nataliteta kao bitne dinamičke sastavnice prirodne promjene stanovništva. Dolaze do zaključka da se u dotadašnjem kretanju nataliteta, znači u posljednjim desetljećima do kraja prošlog stoljeća, u zapadnoeuropskim i razvijenim prekomorskim zemljama (ponajprije u SAD-u) razlikuju dvije podetape. Prva obuhvaća razdoblje od sredine 1960-ih godina do sredine 1980-ih godina u kojemu se natalitet kontinuirano smanjivao došavši do ispodzamjenske razine; druga podetapa obuhvaća razdoblje od sredine 1980-ih do sredine 1990-ih godina, u kojemu je smanjivanje nataliteta bilo znatno sporije nego u prethodnom desetljeću, razina totalne stope fertiliteta među pojedinim zemljama tendirala je prema izjednačavanju, dok su neke zemlje (uglavnom skandinavske) zabilježile blag porast stope nataliteta i fertiliteta usmjeren prema brojčanoj razini koja označava granicu koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva.²⁷

Teško je međutim precizno ustanoviti razgraničenje između dviju navedenih podetapa, tim više što su oscilacije stope nataliteta, odnosno fertiliteta, od zemlje

²⁶ Vidjeti: C. P. Blacker, Stages in Population Growth, *The Eugenics Review*, 39/3, 1949.

²⁷ Vidjeti: D. van de Kaa, 1980, Recent Trends in Fertility in Europe, u knjizi R. W. Hiorns (editor), *Demographic Patterns in Developed Societies*, op. cit.; D. van de Kaa, Europe's Second Demographic Transition, 1987., op. cit.; UN, Population Division, Department of Economic and Social Affairs, *Patterns of Fertility in Low-Income Settings*, Population Newsletter no. 55/1993

do zemlje različitog smjera i intenziteta. Osim toga, u pitanju je relativno kratko razdoblje, osobito kada je riječ o drugoj navedenoj podetapi, koja obuhvaća samo jedno desetljeće, u kojoj je izraženo usporavanje smanjivanja totalne stope fertiliteta, da bi se o dvije navedene podetape u okviru posttranzicijske etape moglo govoriti kao o empirijski potvrđenoj demografskoj zakonitosti. Međutim, da bi se to moglo pouzdano utvrditi, potrebno je prije svega dulje razdoblje razmatranja i više podataka o demografskim promjenama. Za sada bismo mogli konstatirati da je navedena podjela posttranzicijske etape na dvije podetape opravdana jedino iz analitičkih razloga, kako bi se dobio detaljniji uvid u recentna demografska kretanja koja obilježavaju europske visokorazvijene, postindustrijske i postmodernizacijske zemlje u tri posljednja desetljeća 20. stoljeća.

U posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva utjecaj ekonomsko-socijalnih čimbenika, koji su u etapi demografske tranzicije bili glavni pokretači smanjivanja nataliteta, traje i dalje, ali se strukturno mijenja sukladno *novim* ekonomsko-socijalnim, tehničko-tehnološkim i socio-kulturnim utjecajima. S obzirom na intenzitet, njihovo djelovanje relativno slabi, dok istovremeno jača utjecaj onih socio-psiholoških i kulturoloških čimbenika koji su, kako smo napomenuli, počeli djelovati već ranije, i to u tijeku etape demografske tranzicije, ali im je *intenzitet* tada bio znatno slabiji. U *novim* uvjetima koje stvara visokorazvijeno urbano postindustrijsko društvo, tim se čimbenicima pridružuju novi socio-psihološki i kulturološki čimbenici, koji su proizvod novih društveno-ekonomskih, tehničko-tehnoloških i inter-personalnih odnosa, a imanentni su postindustrijskom i postmodernizacijskom društvu.

Evidentno je prema tome da je riječ o *kontinuitetu* djelovanja na smanjenje nataliteta u posttranzicijskoj etapi brojnih čimbenika, ekonomskih i neekonomskih, iz prethodne etape (iz etape demografske tranzicije), kojih se intenzitet djelovanja promijenio, oslabio ili ojačao. Ti čimbenici u posttranzicijskoj etapi, dakle u novim općim i specifičnim razvojnim uvjetima, djeluju na daljnje smanjenje nataliteta u smjeru ispodzamjenske razine. Ali u tim novonastalim uvjetima sve više dolazi do izražaja, uz utjecaje „starih“ socio-psiholoških čimbenika, o kojima je pisao još Notestein (1945: 41-42), i utjecaj novih socio-psiholoških čimbenika. Istovremeno utjecaj „starih“ od ranije djelujućih ekonomsko-socijalnih čimbenika još uvijek traje, i to u onom smjeru i s onim *intenzitetom* koje uvjetuju novi društveno-ekonomski razvojni procesi i odnosi, ali njihov utjecaj postaje u odnosu na utjecaj socio-psiholoških čimbenika znatno slabiji.

„Druga demografska tranzicija“ – preliminarne napomene

Kada se u demografiji spomene pojam *demografska tranzicija*, u pravilu se misli na taj proces u zapadnoeuropskim zemljama, koji je povezan uz proces moder-

nizacije društva. U većini navedenih zemalja demografska tranzicija, kako smo ranije vidjeli, započela je padom mortaliteta uglavnom krajem 18. i početkom 19. stoljeća, dok se u desetljećima krajem 19. stoljeća (1880-ih i 1890-ih godina) u većini tih zemalja postupno smanjivao natalitet i to se nastavilo u 20. stoljeću. Razdoblje između Prvog i Drugog svjetskog rata, napose u 1930-im godinama, obilježile su relativno niske stope nataliteta i mortaliteta, kao i tendencija prema brojčanoj ravnoteži tih stopa.

U suvremenoj demografskoj i sociološkoj literaturi za proces promjena u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva (natalitetu i mortalitetu) do kojih je došlo u navedenom razdoblju, danas se gotovo isključivo upotrebljava pojam demografska tranzicija. Međutim, tijekom 19. i 20. stoljeća demografskoj su tranziciji kao *cjelovitom* procesu, koji se odnosi na obje sastavnice prirodnog kretanja stanovništva, ili kao *parcijalnom* procesu, koji se odnosi samo na jednu sastavnicu (samo na natalitet ili samo na mortalitet), ili kao procesu koji se odnosi samo na jedan određeni, specifičan čimbenik koji je bitno djelovao na smanjivanje nataliteta/fertiliteta, davani različiti *nazivi*. Ti se nazivi odnose na demografske promjene (prijelaze, tranzicije) u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva koje su u određenom povijesnom razdoblju uzrokovali ili razni društveno relevantni čimbenici ili su nazivi davani prema kronološkom redu, slijedom vremena kada su se te promjene događale („prva“, „druga“, „treća“, „četvrta“ itd. demografska tranzicija).

U demografskoj, sociološkoj, ekonomskoj, socio-geografskoj i socio-antropološkoj i sl. literaturi nalazimo za taj proces sljedeće nazive: *demografska revolucija* (Landry, Pavlik, Višnjevsij), *neolitska demografska revolucija* (Acsádi, Nemeskeri), *demografska tranzicija* (Thompson, Notestein, A. Coale, Stolnitz, Chesnais, Cliquet, Caldwell, i dr.), *epidemiološka tranzicija* (Omran), *tranzicija nataliteta* (A. Coale, Cliquet, Chesnais, Caldwell, itd.), *maltuzijanska* i *neomaltuzijanska tranzicija* (A. Coale), „*prva*“ *demografska tranzicija* (Van de Kaa, Lesthaeghe), „*druga*“ *demografska tranzicija* (Van de Kaa, Lesthaeghe), „*treća*“ *demografska tranzicija* (D. Coleman) itd.

Iz teorijskih i metodoloških razloga sadržanih u teoriji demografske tranzicije važno je ustanoviti ispunjavaju li navedeni nazivi temeljne *kriterije* koji su pretpostavka za teorijsku i aplikativnu upotrebu pojma demografska tranzicija. Da bismo odgovorili na to pitanje, valja razmotriti o kojim je kriterijima riječ.²⁸

²⁸ David Coleman, obrađujući tzv. treću demografsku tranziciju, s time u vezi piše: „Da bi se mogla opravdati upotreba pojma ‘tranzicija’, promjene u stanovništvu morale bi u povijesnom smislu ‘biti brze, bez presedana, ireverzibilne i iznad svega od esencijalnog društvenog, kulturnog i političkog značenja.’“ (Coleman, D., *Population and Development Review* No. 3/2006: 419).

Gledajući u povijesnom kontekstu, sam pojam demografska tranzicija implicira da je ista (bilo kao *cjelovita* bilo kao *parcijalna* tranzicija) redovito bila uvjetovana nekom osobito važnom društvenom promjenom koja je djelovala na promjenu smjera i razine prije svega nataliteta, ali i mortaliteta. Istraživanja su pokazala da se to može odnositi na: (a) određeni *civilizacijski pomak* ili specifičnu, relevantnu *društvenu promjenu*, koja je bitno utjecala na promjenu smjera i brojčane razine stopa nataliteta/fertiliteta i mortaliteta kao sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, i/ili (b) da su promjene koje su tada nastale bile s kvantitativnog gledišta dovoljno *intenzivno* izražene kako bi se mogle svesti pod pojam demografska tranzicija. Prema tome, dosadašnje povijesno iskustvo demografskih promjena (napose vitalnih stopa) i postojeća empirijska istraživanja pokazuju da postoje određeni kriteriji koji su pretpostavka za *upotrebu* pojma demografska *tranzicija*. Oni dakle pretpostavljaju da iza upotrebe, odnosno primjene, pojma tranzicija stoji neka važna društvena promjena, ili društveno važan specifičan čimbenik, koji su u određenim povijesnim društveno relevantnim uvjetima izazvali signifikantnu *kvantitativnu* promjenu (pad ili porast) stopa nataliteta/fertiliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta kao reprezentativnih pokazatelja prirodne promjene stanovništva.

Uzmimo npr. naziv *neolitska demografska revolucija* (Acsádi, Nemeskeri). U predtranzicijskoj etapi, u razdoblju smjene sakupljačko-lovnoga gospodarstva i nomadskog načina života, u gospodarstvu čiju osnovu čini poljoprivredna proizvodnja (zemljoradnja i uzgoj domaćih životinja) zabilježen je znatan porast stanovništva u odnosu na prethodno razdoblje (kamenno doba, razdoblje neolita). Tada poljoprivreda postaje glavna djelatnost, razvija se tehnološki napredniji način proizvodnje, čovjek prestaje biti sakupljač plodova i lovac, a postaje zemljoradnik. Neolitska demografska revolucija odnosi se prije svega na tranziciju u području mortaliteta. Njegovo snižavanje u odnosu na prethodno razdoblje bilo je odraz stvaranja stabilnijih i obilnijih izvora hrane, a time i veće sigurnosti života. Iako je smanjenje mortaliteta tada bilo relativno malo, ono je, gledano u povijesnoj retrospektivi, bilo dostatno da dovede do znatnog porasta svjetskog stanovništva u odnosu na prethodno razdoblje. Istraživanja pokazuju da je prosječna godišnja stopa porasta stanovništva svijeta u razdoblju od početka poljoprivrednog doba do vremena Krista, bila mnogo viša nego prije, a o tome govore i podaci antropologa čiji pronalasci iz mnogih dijelova svijeta indiciraju da je u područjima s poljoprivrednom proizvodnjom živjelo mnogo više ljudi nego u tim istim područjima u doba sakupljačko-lovnoga gospodarstva.²⁹

²⁹ To se dogodilo u razdoblju između 8.000. i 10.000. godine prije Krista te početka naše ere. (Vidjeti: Durand, J. D., A Long-Range View of World Population Growth, *The Annals of American Academy of Political and Social Sciences*, 1987., Philadelphia).

Američki demograf A. J. Coale u radu iz 1973. godine,³⁰ istražujući demografsku tranziciju u zapadnoeuropskim zemljama, zaključio je da su one u 19. stoljeću proživjele dvije karakteristične *tranzicije nataliteta*, maltuzijansku i neomaltuzijansku. Prvu tranziciju, koja se dogodila znatno prije industrijske revolucije, naziva *maltuzijanska tranzicija*. Njezin sadržaj čini signifikantno smanjenje nataliteta do kojega je došlo zbog prijelaza s ranog i univerzalnog tipa bračnosti na zapadnoeuropski tip braka (kasna dob ulaska u brak, visok udjel neženstva, apstinencija, potreban miraz mladenke, završen zanat mladoženje itd., ukratko dobri financijski uvjeti i izgledi za solidan i uspješan brak). A. Coale drugu *tranziciju nataliteta* naziva *neomaltuzijanska tranzicija*, koja je nastala u drugoj polovici 19. stoljeća zbog smanjivanja bračnog fertiliteta uvjetovanog ponajprije znatnim povećanjem i prostornim širenjem primjene modernih sredstava kontracepcije (što su preporučivali i neomaltuzijanci).³¹ – Lesthaeghe i Van de Kaa (1986., 1987.) promjene u natalitetu, odnosno njegovo bitno smanjivanje do kojeg dolazi u razdoblju poslije etape demografske tranzicije, odnosno u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, nazivaju „druga demografska tranzicija“. Ranije opisanu demografsku tranziciju nazivaju „prva“ demografska tranzicija, (neki je autori nazivaju *klasična demografska tranzicija*) kako bi upozorili na razliku između „prve“ i „druge demografske tranzicije“. D. Coleman³² suvremene promjene u razini nataliteta, napose njegov porast zabilježen u prvom desetljeću 21. stoljeća u zapadnoeuropskim i razvijenim prekomorskim zemljama (SAD, Kanada, Australija), koje se događaju zbog utjecaja etnički i prema reprodukcijским normama diferencirane imigracije iz slabije razvijenih u razvijene zemlje, naziva „treća demografska tranzicija“.

Postavlja se zatim pitanje: koji od spomenutih naziva zadovoljava navedene *kriterije* za uporabu pojma demografska tranzicija i s time u vezi za istraživanje procesa demografske tranzicije? Naziv „demografska tranzicija“, odnosno „demografska revolucija“ (kao njezin sinonim)³³ zadovoljava navedene kriterije.

³⁰ Vidjeti rad: A. J. Coale, „The Demographic Transition, International Population Conference“, *IUSSP*, Volume 1, 1973., Liège.

³¹ Kao reakcija na Malthusovu doktrinu o potrebi smanjivanja nataliteta preko neženstva i apstinencije, neomaltuzijanska doktrina preporučuje kao efikasnije sredstvo za ograničavanje rađanja primjenu modernih sredstava kontracepcije.

³² Vidjeti: D. Coleman, Immigration and ethnic change in low-fertility countries: A Third Demographic Transition, *Population and Development Review*, No. 3/2006.

³³ D. van de Kaa, razmatrajući pojmove demografska tranzicija i demografska revolucija, koji se najčešće upotrebljavaju kao sinonimi, napominje da je u povijesti bilo primjera kada je došlo do velikih promjena, npr. u ekonomskim uvjetima porasta proizvodnje, koji su snažno djelovali na reprodukciju stanovništva (primjer neolitske demografske revolucije), i s time u vezi upozorava da bi „tada možda bilo primjerenije govoriti o demografskoj revoluciji nego o demografskoj tranziciji“. (ibid., 2008: 28).

U empirijskom istraživanju demografskih promjena, polazeći od uže definicije predmeta demografije, mogli bismo reći da su suvremeni demografi dobro upoznati sa značenjem pojma demografska tranzicija. Većina njih smatra da u novijem razdoblju *postoji samo jedna detaljno istražena i empirijski dokazana demografska tranzicija*, i to ona u zapadnoeuropskim zemljama u 19. i 20. stoljeću, koja je koncipirana kao cjeloviti *proces* koji obuhvaća promjene obiju komponenti prirodnog kretanja stanovništva, nataliteta i mortaliteta. – Druga skupina demografa smatra da se, gledano s gledišta demografske povijesti, osobito s gledišta demografsko-povijesnih empirijskih istraživanja, pojam demografska tranzicija odnosi ponajprije na tranziciju u području nataliteta, dok treća, manja grupa istraživača, u prvi plan stavlja tranziciju u području mortaliteta, koja je svojevremeno, osobito u podetapi rane demografske tranzicije, postojala kao parcijalna tranzicija, jer je pad mortaliteta tada bio pokretna snaga nastale „ekspanzije“ prirodnog prirasta. Ali ni prva, ni druga, ni treća skupina istraživača nije pri tome negirala čvrstu povezanost smanjivanja mortaliteta i nataliteta tijekom procesa demografske tranzicije s procesom ukupnog društveno-ekonomskog razvoja i permanentno su naglašavale nužnost njihova cjelovitog, međusobno povezanog uzročno-posljedičnog odnosa.

Iz rečenoga proizlazi da valja respektirati prije svega definiciju demografske tranzicije koja obuhvaća promjenu obiju sastavnica prirodnog kretanja, što znači da je demografska tranzicija *in stricto sensu* cjelovit proces (Landry, Thompson, Notestein, kasnije i mnogi drugi demografi). To je proces koji istovremeno implicira i istraživanje *parcijalnih* sastavnica demografske tranzicije, napose tranziciju u području nataliteta kao bitne dinamičke komponente, *spiritus movens* ukupnog procesa demografske tranzicije, ali u specifičnim okolnostima i tranziciju u području mortaliteta. Prema tome, pridjev koji stoji ispred pojma demografska tranzicija (npr. neolitska, maltuzijanska, neomaltuzijanska, natalitetna, epidemiološka tranzicija itd.) važan je utoliko što u pravilu upućuje na sadržaj istraživanja, odnosno ukazuje na bitnu komponentu, na onaj relevantni specifični čimbenik koji je u danim povijesnim uvjetima primarno djelovao na promjene u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva.

Opisanu klasičnu demografsku tranziciju nizozemski demografi Dirk van de Kaa i Ron Lesthaeghe imenuju „prva“ demografska tranzicija da bi naglasili razliku između, prema njihovu gledištu, dviju *različith* demografskih tranzicija, „prve“ i „druge“. Demografsko-povijesna istraživanja, kako smo vidjeli, pokazuju da su i prije „prve“ demografske tranzicije (još u predagrarnim i agrarnim društvima) postojale demografske tranzicije, koje su bile uvjetovane drugačijim, u određenom ekonomsko-povijesnom razdoblju specifičnim uvjetima i čimbenicima (primjer neolitske demografske revolucije), i to u različitim zemljama. Pre-

ma tome, pridjev „prva“ uz pojam demografska tranzicija, ne samo da je neprecizan već ni kronološki ne odgovara stvarnom povijesnom redosljedu etapa u razvoju stanovništva, jer su – kako smo napomenuli – i prije te „prve“ tranzicije postojale demografske tranzicije (kao cjeloviti ili kao parcijalni procesi). Isto se odnosi i na pojam „druga“ demografska tranzicija jer, *per analogiam*, ako „prva“ demografska tranzicija stvarno nije kronološki prva, jer su već ranije postojali procesi koji se mogu nazvati demografskom tranzicijom, onda niti „druga“ demografska tranzicija nije po redu „druga“ kao što ni „treća“ demografska tranzicija, kako je naziva američki demograf D. Coleman, nije po redu „treća“ itd.

Razmatrajući pojam „druga demografska tranzicija“, koji promiču Van de Kaa i Lesthaeghe, možemo na temelju gornjih razmatranja konstatirati da taj naziv ne odgovara stvarnom povijesnom razvoju, odnosno redosljedu pojedinih demografskih tranzicija, a kako ćemo kasnije vidjeti, ne odgovara ni kriteriju vezanom uz potreban intenzitet kvantitativne promjene u natalitetu i mortalitetu, koji pretpostavlja upotrebu pojma tranzicija (demografska). Međutim, mišljenja smo da se naziv „druga demografska tranzicija“ može se primijeniti *uvjetno*, i to jedino s gledišta potrebe da se istakne *razlika* između čimbenika koji su u različitim povijesno-demografskim razdobljima uvjetovali prethodnu, tj. „prvu“, i sljedeću, „drugu“, demografsku tranziciju.

Pojam *druga demografske tranzicija* pojavio se u demografskoj literaturi u drugoj polovici 1980-ih godina. Nizozemski demografi Ron Lesthaeghe i Dirk van de Kaa **1986. godine** na holandskom, svojem materinskom jeziku, objavili su članak *Twee Demografische Transitities? (Two Demographic Transitions?)* u publikaciji D. J. van de Kaa, R. Lesthaeghe (eds.), *Bevolking Groei en Krimp (Population Growth and Decline)*.³⁴ Oba su autora već do 1980. godine pisala o promjenama u dinamici i strukturama stanovništva razvijenih europskih zemalja, a bili su upoznati i s demografskim istraživanjima drugih autora o nastalim recentnim demografskim promjenama u zapadnoj Europi. Van de Kaa i Lesthaeghe u navedenom su članku konstatirali da su se u zapadnoeuropskim zemljama dogodile vrlo bitne promjene u trendovima sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, u reprodukcijском ponašanju stanovništva te u demografskim i ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva, koje su uvjetovala, uz ostale iste čimbenike, smanjivanje nataliteta/fertiliteta i djelovale na mnoge promjene u formiranju, veličini i demografskoj strukturi obitelji.

³⁴ U 1986. godini nizozemski je sociološki časopis *Mens en Maatschappij* publicirao poseban svezak pod naslovom *Bevolking: Groei en Krimp*, pod uredništvom D. van de Kaa i R. Lesthaeghe (Deventer: van Loghem, Slaterus), u kojem je prvi put objavljen gore navedeni uvodni članak spomenutih autora o „drugoj demografskoj tranziciji“.

S time u vezi u navedenom su članku uvodno postavili sljedeće pitanje: *doživljavaju li europske zemlje novu demografsku tranziciju, koju su nazvali druga demografska tranzicija?* Odgovorili su potvrdno. U odgovoru na to pitanje prethodno su grupirali nalaze već napisanih radova u kojima su analizirali promjene u režimu reprodukcije stanovništva, njihovim uzrocima i djelovanju na natalitet u mnogim zapadnoeuropskim zemljama u razdoblju od sredine 1960-ih do sredine 1980-ih godina i prezentirali su s time u vezi svoje pretpostavke, predikcije i nalaze.

U 1987. godini na Europskoj konferenciji o stanovništvu održanoj na Sveučilištu u Jyväskylä (Finska), Van de Kaa prvi je put znanstvenoj javnosti prezentirao svoju studiju pod naslovom *Europe's Second Demographic Transition (Population Bulletin, Washington D.C.)* koja je izazvala veliku pozornost i živu diskusiju. Neki su sudionici konferencije prihvatili taj termin, a drugi su uputili ozbiljne kritičke primjedbe (Hoffmann-Novotny, 1988., 1990.; Pavlik, 1989.; Cliquet, 1990., 1991.; Coleman, 2004.). Kasnije, tijekom druge polovice 1980-ih, u 1990-im i u 2000-itim godinama, dosta se raspravljalo o „drugoj demografskoj tranziciji“, i to na pojedinim europskim konferencijama i savjetovanjima o stanovništvu te pretežno na stranicama časopisa *Population and Development Review* (koji izdaje *Population Council, New York*).³⁵

No bez obzira na kritičke primjedbe, navedena studija Van de Kaa iz 1987. godine do sada je, koliko nam je poznato, najdetaljnije i najtemeljitiye rano razmatranje o „drugoj demografskoj tranziciji“ i nastojanje da se istraže uzroci i čimbenici koji su izazvali promjene u režimu reprodukcije stanovništva pretežno u zapadnoeuropskim zemljama u razdoblju između 1965. i 1985. godine. Te se promjene izražavaju u okviru novonastalih velikih ekonomsko-socijalnih, socio-psiholoških i kulturoloških promjena, u daljnjem padu nataliteta/fertiliteta na generacijski ispodzamjensku razinu i na smanjenje dotadašnjeg već i tako niskog prirodnog prirasta stanovništva u tim zemljama na brojčanu razinu oko nulte stope prirasta, a u nekim zemljama i na razinu negativnog „prirasta“, odnosno na razinu koju obilježava prirodno smanjenje stanovništva (prirodna depopulacija).

U studiji Europskog populacijskog savjeta³⁶ koja je obuhvatila 30 europskih zemalja (zapadne, sjeverne, južne i istočne Europe) heterogenih demografskih

³⁵ Vrlo je zapažena bila konferencija o „drugoj demografskoj tranziciji“ u Bad Herrenalbu održana 23. – 28. lipnja 2001., a među zadnjima na kojoj se o tome raspravljalo održana je konferencija u Stockholmu 13. – 16. lipnja 2012. (*European Population Conference, European Association for Population Studies, Gender, Policies and Population*).

³⁶ Europski populacijski savjet (*European Population Council*) 1989. je godine preko svog Odbora za stanovništvo (*European Population Committee*) inicirao raspravu o koncepciji „druge demografske tranzicije“ pokrenuvši istraživanje o reprodukcijским i relacijskim promjenama koje su se dogodile u tridesetak zemalja Europe od sredine 1960-ih godina nadalje.

obilježja,³⁷ u fokusu razmatranja koja je izložio Van de Kaa, bile su visokorazvijene postindustrijske zapadnoeuropske zemlje u kojima je proces demografske tranzicije najranije završen i u kojima je relativno najranije započela posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva, odnosno prema Van de Kaau i Lesthaegheu – „druga demografska tranzicija“.

Nakon 1930-ih i prve polovice 1940-ih godina, koje obilježava, kako smo ranije naveli, nizak natalitet vezan uz tzv. eksterne faktore, Veliku ekonomsku krizu i Drugi svjetski rat, dolazi razdoblje *baby booma*, odnosno poslijeratno kompenzacijsko povećanje nataliteta, koje je trajalo u većini tih zemalja do 1955. godine. Nakon toga, ponovno dolazi do smanjenja nataliteta/fertiliteta, koje postaje dugoročni trend i koje se nastavlja do kraja stoljeća, a uz ostale nepromijenjene uvjete i dalje. Budući demografski trendovi u sastavnicama prirodnog kretanja događat će se u drugačijim ekonomsko-socijalnim, zdravstvenim, obrazovnim, a napose demografsko-strukturnim uvjetima. Preciznije rečeno, ne samo u uvjetima kada je proces starenja stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama već oblikovao stabilnu, stacionarnu dobnu strukturu,³⁸ već u uvjetima „ekspanzije“ starackog stanovništva i njegova starenja, koje je važno buduće demografsko-strukturno obilježje promjena u dobnoj strukturi toga stanovništva.

Na temelju vlastitih istraživanja i proučavanja radova o promjenama reprodukcijskog ponašanja stanovništva u novonastalim društvenim uvjetima, Van de Kaa i Lesthaeghe konstatirali su da je „druga demografska tranzicija“ započela u većini navedenih zemalja 1965. godine.³⁹ Referentno razdoblje njihova tadašnjeg istraživanja jest razdoblje 1965. – 1985. godine. Međutim, ako pođemo isključivo od formalnog demografsko-statističkog kriterija, što znači od brojčane razine totalne stope fertiliteta koja je reprezentativan pokazatelj promjene reprodukcijskog ponašanja stanovništva u području smanjivanja nataliteta, evidentirana zamjenska brojčana razina te stope ne podudara se s teorijski pretpostavljenom razinom za početak referentnog razdoblja, tj. s 1965. godinom.⁴⁰ Po-

³⁷ Podaci se odnose na godinu 1985. – Od zemalja Sjeverne Europe u razmatranje su uvrštene: Danska, Finska, Island, Irska, Norveška, Švedska. Zemlje Zapadne Europe obuhvaćaju: Austriju, Belgiju, Francusku, Federalnu Republiku Njemačku, Lichtenstein, Luxemburg, Nizozemsku, Švicarsku. – U Južnoj Europi to su: Albanija, Grčka, Italija, Malta, Portugal, Španjolska, Turska, Jugoslavija. – Zemlje Istočne Europe obuhvaćaju Bugarsku, Čehoslovačku, DR Njemačku, Mađarsku, Poljsku, Rumunjsku te Sovjetski Savez.

³⁸ Vidjeti, E. Rosset (1968.), „Processi starenja naselenija - demografičeskoje isledovanje“, *Statistika*, Moskva; također, Wertheimer-Baletić, A., „Starenje stanovništva kao svjetski proces“, *RAD*, knjiga 505, HAZU, 2009.

³⁹ Podaci Vijeća Europe (*Council of Europe*) pokazuju da je totalna stopa fertiliteta u 1965. godini u većini zapadnoeuropskih zemalja bila još uvijek znatno iznad razine od 2,1 djeteta. (*Council of Europe*, Strasbourg, 1975.).

⁴⁰ Vidjeti podatke Vijeća Europe (*Council of Europe*) i EUROSTAT (za navedene godine).

kazuje se naime da je zabilježena totalna stopa fertiliteta niža od karakteristične zamjenske brojčane razine (2,1 djeteta) kasnije, tj. u većini tih zemalja u drugoj polovici 1970-ih i početkom 1980-ih godina. (Wertheimer-Baletić, 2013.).⁴¹ U 1980. je godini u 14 od 15 analiziranih zapadnoeuropskih zemalja (osim Irske) ta stopa smanjena znatno ispod 2,1. Najranije smanjenje zabilježeno je u Švedskoj, Finskoj i Danskoj, gdje je u 1970. godini zabilježena stopa bila nešto malo ispod 2,00 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi.⁴²

Teorijski izvori, čimbenici i karakteristike „druge demografske tranzicije“

Relevantno je pitanje na kojim se *teorijskim izvorima* temelji koncepcija „druge demografske tranzicije“, odnosno koji su, uz demografsko-statističke izvore podataka, glavni teorijski izvori koji su dali poticaj konceptualizaciji teorije „druge demografske tranzicije“, napose kada je riječ o determinaciji trenda dugoročnog smanjivanja stopa nataliteta i fertiliteta u zapadnoeuropskim zemljama na generacijski ispodzamjensku brojčanu razinu.

Tri su glavna teorijska izvora, teorijska razmatranja odnosno poticaja na koje se oslanjaju autori teorije „druge demografske tranzicije“. Prvi je izvor teorija P. Ariésa o postojanju dviju skupina motiva relevantnih za odluku o imanju djece; drugi je izvor teorija A. Maslowa o različitim preferencijama zadovoljavanja potreba, a treći je teorija R. Easterlina o cikličkom kretanju fertiliteta (Van de Kaa 1987.; Lesthaeghe, 1988.).

Prvi teorijski izvor bitan za pojašnjenje mnogih čimbenika koji djeluju na smanjivanje nataliteta prezentirao je sociolog P. Ariés (1962., 1980.),⁴³ a odnosi se na *pomak u vrijednosnoj orijentaciji društva* s obzirom na *motiv za imanje djece*. Dva su glavna motiva koja djeluju na broj djece u obitelji *altruistički* i *individualistički* motiv. Prvi, altruistički motiv, bio je dominantan u „prvoj demografskoj tranziciji“, a drugi, individualistički, čini bitnu odrednicu smanjivanja nataliteta u

⁴¹ Istraživanjem promjena u kretanju nataliteta/fertiliteta u 15 zapadnoeuropskih zemalja, na temelju kriterija karakteristične brojčane razine zamjenske totalne stope fertiliteta, proizlazi da je ista u navedenim zemljama tek između 1970. i 1980. snižena ispod zamjenske razine od 2,1 djeteta. Na temelju toga kriterija proizlazi da je posttranzicijska etapa u većini tih zemalja započela nakon 1975. godine. (Vidjeti: Wertheimer-Baletić (2013.), Demografska posttranzicijska etapa u zemljama Zapadne Europe (razdoblje 1960. – 2010. godine), RAD 516, knjiga br. 50, Razred za društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

⁴² Ibid., prethodna bilješka, Demografska posttranzicijska etapa u zemljama Zapadne Europe (razdoblje 1960.-2010. godine)“, 2013.

⁴³ Vidjeti: P. Ariés (1962.), *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life*, Random House, New York; zatim, P. Ariés, „Two successive motivations for the declining birth rates in the West“, in Höhn, C. and Mackensen, R. (1980.), *Determinants of Fertility Trends – Theories Reexamined*, IUSSP Conference Proceedings, Liège.

„drugoj demografskoj tranziciji“, odnosno u posttranziciji. U „prvoj“ demografskoj tranziciji altruistički motiv djeluje posredovanjem procesa modernizacije društva i njegovih sastavnica na smanjenje ekonomske korisnosti djece, a time i na smanjenje nataliteta. Taj motiv sadrži jak emocionalni odnos roditelja prema djeci i njihovu veliku sklonost za financijska ulaganja u djecu s ciljem da im se osigura što bolje obrazovanje, karijera i životno blagostanje. Australski demograf Caldwell (1980.) s tim je u vezi pisao da u tom razdoblju „tok bogatstva ima smjer od roditelja prema djeci“.44 To razdoblje u povijesti „prve“ demografske tranzicije Ariés naziva *era djeteta-kralja (king-child era)*.

U „drugoj demografskoj tranziciji“ dominira *individualistički* motiv za imanje djece (*king-pair era*), koji je prije svega usmjeren na zadovoljstvo odraslih, odnosno na zadovoljstvo bračnog para („životnih partnera“). Težište u njihovu životnom cilju usmjereno je primarno na vlastito zadovoljstvo, dok je zadovoljstvo djece u drugom planu. Taj motiv jača želju pojedinca za samopouzdanjem, samopovrđivanjem i iznad svega za samozadovoljstvom, koje odrasli mogu ostvariti, uz ostale iste uvjete, i s manjim brojem djece, s jednim ili dva djeteta, ili pak neimanjem djece. Trend usmjeren prema nižem natalitetu i sve manjem broju djece odraz je prije svega spomenutog smanjenja *ekonomske korisnosti* djece (djeca su sve manje radna snaga i izdržavatelji roditelja u starosti), a dolazi do izražaja u uvjetima tehničko-tehnološkog progresa i velikog povećanja proizvodnosti rada. (T. W. Schultz, 1986.). Manji broj djece kao odraz smanjenja njihove ekonomske korisnosti, u postindustrijskim i postmodernizacijskim uvjetima života i rada, ima kao svoju ekonomsku posljedicu manje oportunitetne troškove. To se odnosi kako na izravne troškove, koji se iskazuju preko smanjenja dohotka majke ili oba roditelja, tako i na one neizravne, koji se odnose na „nematerijalna“ ograničenja koja roditelji imaju povezano uz vrijeme koje „utroše“ na odgoj i obrazovanje djece. Prema tome, s demografskog gledišta individualistički motiv imanja/neimanja djece koji prevladava u „drugoj demografskoj tranziciji“ znatno djeluje na smanjivanje nataliteta/fertiliteta na generacijski ispodzamjensku razinu i važna je karakteristika stadija „druge demografske tranzicije“.

Drugo teorijsko razmatranje koje R. Lesthaegheu smatra idejnim osloncem teorije „druge demografske tranzicije“ jest teorija promjenjivih potreba psihologa A. Maslowa (1954., 1970.).45 U suvremenoj literaturi svakako valja imati na umu teoriju potrošačkog ponašanja koju prezentira ekonomist J. Duesenberry

⁴⁴ Prema: Caldwell, J. C., *The Wealth Flows Theory of Fertility Decline, Seminar on Determinants of Population Trends: Major Theory and New Directions for Research, Bad Homburg*, april 1980.; također, Becker, S. G., (1976.), *The Economic Approach to Human Behaviour*, University of Chicago Press, Chicago.

⁴⁵ Vidjeti, Maslow, H. Abraham (1954), *Motivation and Personality*, Harper and Row, New York.; drugo izdanje 1970. godine.

(1962.). Činjenica je da usporedno s društveno-ekonomskim razvojem, stanovništvo postaje sve više i suvremenije obrazovano i da ostvaruje sve veći dohodak. Stoga se struktura potreba u osobnoj potrošnji zakonito mijenja, od onih niže rangiranih (potrebe za hranom, pićem, odjećom, obućom, stanovanjem) prema zadovoljavanju sve suptilnijih, „skupljih“ i potrošački više rangiranih potreba (*conspicuous consumption*). Te promjene u strukturi osobne potrošnje u postindustrijskom društvu snažno potiče individualistički motiv za samopotvrđivanjem pojedinca kroz zadovoljavanje njegovih specifičnih potreba, novog i „višeg“, elitnijeg stila života i navika potrošnje, slobode u rasporedu zadovoljavanja potreba, trošenja i raspodjele dohotka itd. Utjecaj tzv. *efekta demonstracije* u strukturi osobne potrošnje sve je više naglašen (Duesenberry, 1962.).⁴⁶ U takvom društvu u osobnoj potrošnji sve više dominiraju sloboda izbora proizvoda, želja za novim stilom potrošnje koji nameće okolina, za konzumerizmom i hedonizmom. Stoga u strukturi osobne potrošnje postindustrijskih društava sve više dolazi do izražaja trend *individualizacije potrošnje*. Takve promjene u strukturi potrošnje djeluju, uz ostale iste uvjete, na smanjenje broja djece u obitelji te utječu izravno i dugoročno na nastavak smanjivanja nataliteta/fertiliteta.

Treći teorijski izvor, ali primarno empirijsko-analitički poticaj teoriji „druge demografske tranzicije“ pruža teorija cikličkog fertiliteta demografa R. Easterlina (1973.).⁴⁷ Nastojao je obrazložiti i empirijski dokazati da u dinamici fertiliteta postoje pravilne cikličke oscilacije koje su uvjetovane smjenom brojčano manjih dobnih kohorti onima koje su brojčano veće, a koje određuju međudodnos stopa nataliteta i mortaliteta. Brojčano manje kohorte imaju, prema Easterlinu, bolje „šanse“ za zapošljavanje, za postizanje uvjeta ranijeg ulaska u brak i otuda ih obilježava viši fertilitet, dok je kod brojčano većih dobnih kohorti situacija obratna. Na temelju tih podataka autor predviđa da će nakon perioda opadanja fertiliteta doći do njegova povećanja, oporavka, i time podržava predviđanje dugoročne demografske ravnoteže između nataliteta i mortaliteta i održanje stanja stacionarnog stanovništva. Slično, ali s manje sigurnosti, ide u tom smjeru razmatranje austrijskog demografa J. Schmida.⁴⁸

⁴⁶ Među potrošačima prisutno je uvjerenje da je u potrošnji važno „držati korak sa susjedom“ (*to keep up with Joneses*), ne dozvoliti zaostajanje za potrošačkim standardom okoline. (Duesenberry, J. S. (1962.), „Income, Saving and Theory of Consumer Behavior“, *Harvard Economic Study*, Harvard University Press, Cambridge).

⁴⁷ Američki demograf Richard Easterlin napisao je članak o cikličkim oscilacijama fertiliteta na primjeru SAD-a pod naslovom: „Relative economic status and American fertility swings“, u knjizi Sheldon, E. (ed.), *Family Economic Behaviour*, Philadelphia, Lippincot.

⁴⁸ Schmid, J. (1984.) je u radu „The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe“ (*Population Studies* No. 15, *Council of Europe*, Strasbourg) također nastojao potkrijepiti tvrdnju o dugoročnom trendu nultog prirasta stanovništva i stacionarnog stanovništva, unatoč tada već vidljivom nastavku opadanju nataliteta, smatrajući da je odstupanje od bilance uravnoteženja nataliteta i mortaliteta kao završnice „prve“ demografske tranzicije samo privremena pojava.

Van de Kaa i Lesthaeghe ističu da je upravo kontinuiranim smanjivanjem nataliteta/fertiliteta u posljednja tri i pol desetljeća prošlog stoljeća koje se dogodilo u zapadnoeuropskim zemljama, Easterlinova teorija cikličkog kretanja fertiliteta empirijski diskreditirana. Međutim, treba podsjetiti da je upravo u tim zemljama u prvom desetljeću 21. stoljeća zabilježeno povećanje fertiliteta, tako da se u mnogima od njih totalna stopa fertiliteta posve približila generacijski ispodzamjenskoj razini stope fertiliteta.

Imajući na umu navedene teorijske izvore „druge demografske tranzicije“ i čimbenike koji je uvjetuju, valja postaviti sljedeće, i to temeljno teorijsko pitanje: jesu li izražene promjene u reprodukcijom ponašanju stanovništva zapadnoeuropskih zemalja nastale u razdoblju nakon 1965. godine doista *novi stadij u demografskoj povijesti ljudske vrste, ili su one samo linearni nastavak dugoročnoga trenda?* (Cliquet, 1991: 3).

U odgovoru na to pitanje instruktivno je citirati D. van de Kaa, koji piše sljedeće: *Stadij dugotrajnog smanjivanja stanovništva sada prisutan u Europi, bio je dosada nazivan etapom poslije demografske tranzicije, ali njene specifične značajke u Europi, čini se da zaslužuju naziv „druga demografska tranzicija“.* (Van de Kaa, 1987: 5). Taj je citat s teorijskog gledišta vrlo bitan, jer sadrži konstataciju autora koja izravno upućuje na činjenicu da je stadij (etapa) „druge demografske tranzicije“ ustvari posttranzicijska etapa. Iz obrazloženja koje daje Van de Kaa logično proizlazi da je „druga demografska tranzicija“ samo drugo ime za posttranzicijsku etapu (etapu poslije demografske tranzicije), koja kronološki slijedi nakon etape demografske tranzicije. U „drugoj demografskoj tranziciji“, odnosno u etapi posttranzicije, sukladno novonastalim ekonomsko-socijalnim, socio-psihološkim, kulturološkim i drugim čimbenicima koji djeluju na promjene u režimu reprodukcije stanovništva pojedinih zemalja, u novim, specifičnim uvjetima života i rada postindustrijskih društava, djeluju također i mnogi drugi, novi, specifični čimbenici.⁴⁹

Valja pri tome također upozoriti da Van de Kaa u spomenutoj studiji iz 1987. godine, pri razmatanju uzroka smanjivanja fertiliteta u razdoblju „druge demografske tranzicije“ u zapadnoeuropskim zemljama, ne uzima u obzir migraciju i mortalitet naglašavajući da promjene u tim komponentama, ukupnog kretanja stanovništva imaju na smanjivanje nataliteta relativno slab utjecaj.⁵⁰ Uz apstra-

⁴⁹ Vidjeti: Cliquet, 1991., op. cit.; također, Wertheimer-Baletić, 2013., op. cit.

⁵⁰ Van de Kaa s time u vezi piše da „promjene u mortalitetu i u migraciji – kao drugim dvjema varijablama koje određuju promjene u broju stanovnika, - imaju u „drugoj demografskoj tranziciji“ relativno slab, „minoran utjecaj na promjene u ukupnom broju stanovnika“ (ibid., 1987: 5). Pri tome, on napominje da je imigracija u zemlje sjeverozapadne Europe (iz Turske, Grčke i drugih mediteranskih zemalja), i to u doba prije restrikcija uvedenih nakon naftne krize 1973. godine, bila znatna. (Van de Kaa, 1987: 5).

hiranje od utjecaja migracije, Van de Kaa je tada predvidio da će u demografskim uvjetima zatvorenog stanovništva daljnji pad nataliteta dovesti u navedenim zemljama do smanjenja ukupnog broja stanovnika. Međutim kasnije, osobito u 1980-im, 1990-im i 2000-itim godinama, kada je na bazi empirijskih podataka utvrđeno da je imigracija u te zemlje postala značajna odrednica porasta njihova stanovništva, pretpostavka o „slabom“ utjecaju migracije i mortaliteta na smanjivanje nataliteta u stadiju „druge demografske tranzicije“, izgubila je na znanstvenoj utemeljenosti i aktualnosti. To potvrđuje i stav Van de Kaa, osobito u studijama iz 2004. i 2008. godine, gdje naglašava da u recentnim istraživanjima „druge demografske tranzicije“ u zapadnoeuropskim zemljama, pri analizi čimbenika koji djeluju na promjene u ukupnom broju stanovnika, treba *svakako uzeti u obzir suvremenu imigraciju* i promjene u mortaliteta s obzirom na nastalo znatno produženje očekivanog trajanja života (Van de Kaa, 2008: 13-14). Ron Lesthaeghe u radu iz 2010. godine iznosi s time u vezi čvrst i nedvosmislen stav o potrebi da se u razmatranje „druge demografske tranzicije“, napose vezano uz promjenu ukupnog broja stanovnika, uključi migracijska komponenta (imajući u vidu velik priljev imigranata u zapadnoeuropske zemlje, osobito u 1990-im godinama i u desetljeću 2000. – 2010. godine).⁵¹

Važno je nadalje razraditi sadržaj *pojma* „druga demografska tranzicija“. Van de Kaa pod tim pojmom *eksplicite* podrazumijeva „*novi stadij* u europskoj demografskoj povijesti“ koji slijedi poslije etape demografske tranzicije, a koji obilježava nizak i opadajući natalitet (Van de Kaa, 1987: 4).⁵² Iz njegovih razmatranja proizlaze tri bitne sastavnice sadržaja pojma „druga demografska tranzicija“. Prva, da je to *novi stadij* u demografskoj povijesti Europe; *druga*, da taj stadij vremenski slijedi *nakon* etape demografske tranzicije; *treća*, da taj stadij obilježava *nizak i opadajući natalitet*, koji i dalje tendira opadanju koje ide ispod razine generacijski *zamjenske* totalne stope fertiliteta.⁵³

Pri definiranju pojma „druge demografske tranzicije“ bitno je također utvrditi i *kvantitativne kriterije* i demografske implikacije te definicije. Potrebno je naime

⁵¹ Lesthaeghe upozorava na rastuću važnost međunarodne migracije za promjene koje mogu nastati i koje nastaju u determinantama ukupnog kretanja stanovništva u 21. stoljeću (op. cit., 2010: 140-143).

⁵² Vidjeti također, D. van de Kaa (2003.), „Second Demographic Transition“, u knjizi P. Demeny and McNicoll (eds.), *Encyclopaedia of Population*, McMillan Reference USA, Thomson-Gale, Vol. 2.

⁵³ Važno je podsjetiti da je Ansley Coale pisao o generacijski ispodzamjenskom fertilitetu još 1986. godine. (Vidjeti: „Demographic Effects of Below-Replacement Fertility and Their Social Implications“ u knjizi Kingsley Davis, Mikhail S. Bernstam and Rita Ricardo-Campbell (eds.), *Below Replacement Fertility in Industrial Societies, Causes, Consequences, Policies* (Supplement to Population and Development Review 12). – Također, o tome je pisao francuski demograf Jeane C. Chesnais, u radu „Determinants of Below - Replacement Fertility“, u: *Below Replacement Fertility, Population Bulletin of the United Nations*, Special Issue Nos. 40-41, 1999.

utvrditi *intenzitet* promjene nataliteta/fertiliteta, na temelju kojega se određuje da je nastupio stadij (etapa) „druge demografske tranzicije“. Ključna demografska *kvantitativna* karakteristika definicije pojma „druga demografska tranzicija“, koju daje Van de Kaa jest sljedeća: to je „smanjenje fertiliteta s razine koja je ‘nešto iznad’ one koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva (odnosno s razine ‘nešto iznad’ zamjenske razine totalne stope fertiliteta od 2,1, koja osigurava da će natalitet i mortalitet ostati u ravnoteži i da će stanovništvo ostati na dugi rok stacionarno) na razinu koja je ‘znatno ispod’ one koja je potrebna za generacijsko obnavljanje stanovništva (koja je ‘znatno ispod’ zamjenske razine totalne stope fertiliteta od 2,1 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi).“ (ibid., 1987: 5). Iz toga proizlazi da autor daje vrlo uopćenu i nepreciznu kvantitativnu definiciju, jer *ne precizira* brojčanu razinu totalne stope fertiliteta koja bi označavala *koliko* je ta ranija stopa bila „nešto iznad“ totalne stope fertiliteta od 2,1 djece, odnosno *koliko* je ta nova stopa fertiliteta sada „znatno ispod“ razine stope od 2,1, koja prezentira razinu stope potrebnu za generacijsko obnavljanje stanovništva.

Autori koncepcije „druge demografske tranzicije“ obrazlažu da se taj pojam koji predstavlja „novi stadij u europskoj demografskoj povijesti“ razlikuje od „prve“ demografske tranzicije po mnogim značajkama. Lesthaeghe s time u vezi naglašava da se „druga demografska tranzicija“ razlikuje od „prve“ (klasične) tranzicije i u demografskim predikcijama, ali i u „unutrašnjim motivacijama“ za imanje djece, koje djeluju u smjeru daljnjeg pada nataliteta i impliciraju generacijski ispodzamjensku razinu totalne stope fertiliteta zajedno s poticanjem pluraliteta „životnih aranžmana“ (životnih zajednica) i promjena u strukturi kućanstava (Lesthaeghe, 2010: 142). Također naglašava da je pojam „druga demografska tranzicija“ formuliran upravo iz razloga *da bi opisao utjecaj značajnih novonastalih promjena* u ekonomsko-socijalnim uvjetima i čimbenicima, napose u socio-psihološkim i kulturološkim specifičnim čimbenicima, na promjene u režimu reprodukcije stanovništva zapadnoeuropskih zemalja. Te se promjene zajednički izražavaju u smanjenju stopa nataliteta i fertiliteta u navedenom razdoblju na ispodzamjensku razinu. Promjene u reprodukcijom ponašanju stanovništva koje se ukupno izražavaju u nastavku smanjivanju nataliteta/fertiliteta u zapadnoeuropskim zemljama nastaju iz sljedećih razloga: (1) zbog daljnjeg ekonomsko-socijalnog razvoja (u najširem značenju toga pojma), (2) zbog *novonastalih specifičnih čimbenika* koji proizlaze iz promjena u vrijednosnoj orijentaciji društva, koje u toj etapi signifikantno djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta na ispodzamjensku razinu, (3) zbog promjene *intenziteta* utjecaja na pad nataliteta/fertiliteta već od ranije djelujućih ekonomsko-socijalnih, tehničko-tehnoloških, zdravstvenih i drugih čimbenika, koji su djelovali na pad nataliteta u okviru procesa modernizacije društva još u etapi demografske tranzicije,

(4) zbog dubokih društvenih promjena nastalih pod utjecajem ne samo procesa modernizacije društva karakterističnog za etapu demografske tranzicije, već su u razdoblju nakon sredine 1960-ih godina primarno pod utjecajem procesa *sekularizacije, demokratizacije i individualizacije* u tim zemljama, (5) učinci tih procesa sadržani u novom sustavu vrijednosti usko su povezani s promjenama koje nastaju u *odnosima između muškaraca i žena* (unutar obitelji ili izvan nje), u stavovima ljudi prema vlastitoj reprodukciji i u društvenim normama u pogledu broja djece u obitelji; (6) ubrzanje smanjivanja nataliteta u tim prilikama nastaje, uz ostale iste uvjete, zbog *jačanja ekonomske emancipacije žena*, koje – osim svoje tradicionalne uloge u obitelji – dobivaju usporedno sa zaposlenjem izvan kućanstva (u nepoljoprivrednim i urbanim djelatnostima), uz sve viši stupanj obrazovanja, sve važniju ulogu u društvu.

„Druga demografska tranzicija“ s gledišta istraživanja uzroka promjena nastalih u reprodukciji stanovništva uvjetovana je kao i prethodna, tj. „prva“, čimbenicima ekonomsko-socijalnog, tehnološko-tehničkog, zdravstvenog, kulturnog razvoja. Ali osobito značenje za promjene koje nakon sredine 1960-ih godina nastaju u režimu reprodukcije stanovništva zapadnoeuropskih zemalja, napose s obzirom na trend smanjivanja nataliteta, imaju u stadiju „druge demografske tranzicije“ *procesu sekularizacije, demokratizacije i individualizacije. Nova vrijednosna orijentacija*,⁵⁴ koja implicira novi sustav društvenih vrijednosti, rezultanta je zajedničkog djelovanja tih procesa, osobito procesa sekularizacije i individualizacije, koji dolaze do izražaja u postindustrijskom i postmodernizacijskom društvu navedenih zemalja. (Cliquet, 1991: 51-53). S time u vezi važno je podsjetiti da je već Notestein (1945: 40-41) za „pomake u socijalnim ciljevima“ koji su nastali još u okviru etape demografske tranzicije (i to u njezinoj središnjoj podetapi) naglasio da su se „mnogi od tih novih ciljeva koncentrirali oko rastućeg individualizma i rastuće razine vlastitih ambicija i aspiracija pojedinca u urbano-industrijskom ambijentu.“

Radikalne promjene u vrijednosnoj orijentaciji karakterističnoj za razdoblje „druge demografske tranzicije“ izravni su odraz jačanja na ljestvici sekularnih društvenih vrijednosti, utjecaja procesa individualizacije (Schmid, 1984.; Van de Kaa, 1986., 1987., 1998., 2002., 2008.; Lesthaeghe, 1986., 1988., 1999., 2000., 2010.;

⁵⁴ Vidjeti posebno: D. van de Kaa, „Postmodern Fertility Preferences from Changing Value Orientation to New Behaviour“, u knjizi R. A. Bulatao, John B. Casterline (eds.), *Global Fertility Transition, A Supplement to Population and Development Review*, Vol. 27, 2001.; zatim, Lesthaeghe, R., Syrkin, J., *Values Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update, Demographic Research*, Max Planck Institute for Demographic Research, Special Collection 3, nr. 3, 2004.; također, Lesthaeghe, R., and Meekers, D., „Value Changes the Dimension of Familism in the European Community“, *European Journal of Population*, 2, 1986.

Bongaarts, 2002., itd.). Također, osnaženje utjecaja procesa individualizacije na demografske endogene trendove, uz djelovanje drugih spomenutih globalnih društvenih procesa u razdoblju nakon 1960-ih godina, glavni su izvor jačanja utjecaja *socio-psiholoških* i *kulturoloških* čimbenika na promjene u režimu reprodukcije stanovništva, a napose na nastavak smanjivanja nataliteta/fertiliteta usmjeren prema njegovoj ispodzamjenskoj brojčanoj razini.

Zatim, valja imati na umu utjecaj iznimno relevantne ekonomsko-socijalne činjenice da su promjene u vrijednosnoj orijentaciji društva u zapadnoeuropskim zemljama, koje su se dogodile u razdoblju posljednja tri desetljeća, posljedica novih ekonomsko-društvenih odnosa. Ti su odnosi posljedica prije svega jačanja *tržišnoga gospodarstva* i *neoliberalne doktrine*, promjena odnosa kapitala i rada te uopće jačanja vladavine kapitala, kojemu je osnovni cilj maksimalizacija profita i ekstra profita. Navedeni primarni ekonomski cilj tih promjena jest jednostran i potiče zanemarivanje općih interesa društva te djeluje (uz ostalo) na znatno smanjenje utjecaja i intervenciju države u područje reprodukcije stanovništva posredovanjem odgovarajuće populacijske politike, uz istovremeno poticanje, jačanje ukupnog procesa individualizacije. U tom okviru nastaju onda promjene u društvenim normama koje su usmjerene na mnoge aspekte života, također i na demografske, na odnos ljudi prema vlastitoj reprodukciji, prema broju djece u obitelji, na odnos među roditeljima u obitelji, na nužnost podjele rada u pogledu brige o djeci, njihovu odgoju, obrazovanju, zatim na slabljenje uloge obitelji u društvu, na povećanje značenja novih izvanbračnih „zajednica života“ itd.

U okviru razmatranja promjena koje su se u razdoblju „druge demografske tranzicije“ dogodile u odnosu na prethodnu demografsku tranziciju u sustavu društvenih vrijednosti, a koje su značajno djelovale na promjene u režimu reprodukcije stanovništva, valja se osvrnuti na osnovne *teorijske pravce* razvoja vrijednosnih orijentacija koji su tada došli do izražaja.

Kompleksan proces promjene sustava vrijednosti odnosno šire, vrijednosnih orijentacija, razmatra američki politolog Ronald Inglehart, koji naglašava da je u „prvoj“ demografskoj tranziciji bio prevalentan sustav *materijalizma*, a da u „dru-
goj demografskoj tranziciji“ dominira sustav *postmaterijalizma*. Inglehart (1977.)⁵⁵ ističe da je upravo postmaterijalizam osnova novog sustava vrijednosti koji se formirao i koji prevladava u razdoblju „druge demografske tranzicije“, koji težište u životnom cilju pojedinca premješta od „biti“ na „imati“ i koji, uz ostalo, bitno djeluje na promjene u reprodukcijском ponašanju stanovništva. Naglašava da sustav vrijednosti temeljen na postmaterijalizmu stavlja naglasak na

⁵⁵ Vidjeti, Inglehart, R. (1977.), *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton.

potrebu razvijanja „razumnih i spontanih“ osobnih relacija, da potiče na sklonost promjenama koje djeluju na slobodu u izboru osobnih životnih ciljeva, na samoodgovornost i samoispunjenje pojedinca, na sve veću sklonost izbjegavanju „trajnih“ opterećujućih obveza, na potrebu koncentracije prije svega na vlastite, osobne ciljeve i želje pojedinca (*self-centered orientation*) itd. Napominjemo da Inglehartove termine materijalizam i postmatertijalizam Van de Kaa naziva *konzervativizam i progresivizam* (op. cit., 1987: 6-8) te da zaključuje da je u „prvoj“ demografskoj tranziciji na vrijednosnu orijentaciju društva i na promjenu sustava vrijednosti bitno djelovao *konzervativizam*, dok je temeljna karakteristika „druge demografske tranzicije“ dominacija *progresivizma*.

S time u vezi Van de Kaa piše (1987., 2004., 2008.) da se nakon sredine 1960-ih godina u vrijednosnoj orijentaciji dogodio *društveni pomak* iz konzervativizma u progresivizam, što implicira brojne društvene i demografske promjene i karakteristike. Taj pomak bitan je za objašnjenje uzroka mnogih demografskih promjena, napose onih u režimu reprodukcije stanovništva i u pokazateljima vitalnih kretanja koja su se dogodila u stadiju „druge demografske tranzicije“, a koje znatno djeluju na daljnje smanjivanje nataliteta. Relevantna opća značajka progresivizma jest jaka tendencija da isti obuhvati sve ono što je u društvu novo, da se kritički odnosi prema sadašnjosti i da zanemari tradiciju i prošlost, a često i da ih „lomi“. Jer u fokusu konzervativizma upravo su tradicija i prošlost, čiji sadržaj čine određene moralne i etičke norme, ustaljeni običaji, uvriježene demografske norme (npr. u pogledu sklapanja braka i broja djece u obitelji, razvoda braka), zatim tradicijske vrijednosti, religijske dogme itd. Općenito, konzervativizam se, kako ističe Inglehart, uglavnom suprotstavlja svakoj radikalnoj promjeni u društvu, čvrst je u zaštiti svega što je tradicionalno, ustaljeno, uobičajeno i duboko ukorijenjeno kao društvena vrednota u postojećem sustavu vrijednosti u danoj zemlji.

Čimbenici i karakteristike „druge demografske tranzicije“ u tom su kontekstu snažno povezani uz životni standard pojedinca određen dostignutim stupnjem ekonomskog razvoja, razinom i kvalitetom obrazovanja pojedinca i visinom njegova dohotka, stupnjem osobne motiviranosti za postignuće pažljivo izabranih životnih ciljeva, vlastitog zadovoljstva i samopouzdanja, nastojanjem da svojom angažiranošću razvije prije svega vlastite sposobnosti, da što efikasnije iskoristi vlastiti talent i radni potencijal te, konačno, da ostvari što uspješniju radnu karijeru i s time u vezi što bolje uvjete života.

Na smanjenje stopa nataliteta i fertiliteta na njihovu ispodzamjensku razinu u razdoblju „druge demografske tranzicije“, uz istovremeno odgađanje ulaska u brak i odgađanje rođenja djece na stariju dob (tzv. „odgođeni“ fertilitet, „odgođeno“ roditeljstvo) – u tom su razdoblju djelovali brojni čimbenici, od ekonom-

sko-socijalnih do socio-psiholoških, kulturoloških i drugih, koji tijekom vremena pokazuju sve jači utjecaj.

Važno je pri tome determinirati *glavne čimbenike* koji su uvjetovali u stadiju „druge demografske tranzicije“ promjene u reprodukcijском ponašanju stanovništva, koji onda zajednički djeluju na nastavak smanjivanja nataliteta započetog u središnjoj (centralnoj) podetapi u okviru etape demografske tranzicije. Tu spadaju, kako smo već napomenuli, prije svega nastale promjene u vrijednosnoj orijentaciji društva, koje su ne samo pojavni oblik već i sadržajni izraz procesa sekularizacije, demokratizacije i individualizacije. Među mnogim čimbenicima ističu se *četiri* karakteristična opća čimbenika koja u zapadnoeuropskim zemljama, u okviru bitnih promjena u sustavu vrijednosti, zajednički djeluju na trend smanjivanje stopa nataliteta i fertiliteta na generacijski ispodzamjensku razinu. – Prvi opći čimbenik koji obilježava „drugu“, ali i „prvu“ demografsku tranziciju, sastoji se u tome *da su kulturni pomaci u civilizacijskom razvoju društava čvrsto povezani s dinamikom demografskog razvoja, napose sa smanjivanjem nataliteta, povezano uz vremenski pomak, odnosno uz postupno pomicanje, 'odrastanje' generacijskih skupina (kohorti) stanovništva tijekom životnog vijeka.*⁵⁶ – Drugi opći čimbenik izražava se u *pomaku težišta vrijednosne orijentacije s obitelji na pojedinca*. U tom pomaku autori teorije „druge demografske tranzicije“ nalaze jednu od temeljnih razlika između čimbenika koji su uvjetovali smanjivanje nataliteta/fertiliteta u „prvoj“ demografskoj tranziciji (u njenoj središnjoj i kasnoj podetapi) i onih koji to smanjenje uvjetuju u „druvoj tranziciji“ i koji imaju dugoročne posljedice za budućí razvoj stanovništva. – Treći čimbenik odnosi se na različite *motive za imanje djece* u „prvoj“ i „druvoj demografskoj tranziciji“ (*altruistički i individualistički* motivi, o čemu je već bilo riječi). – Četvrti, iznimno bitan opći čimbenik, odnosi se na promjene koje u okviru utjecaja prethodna tri čimbenika djeluju na činjenicu *da obitelj u razdoblju „druge demografske tranzicije“ ima na ljestvici društvenih vrijednosti u zapadnoeuropskim zemljama sve manje značenje, dok pojedinac istovremeno dobiva sve veću društvenu važnost.*

Među mnogim specifičnim karakteristikama „druge demografske tranzicije“ dvije su *bitne karakteristike* koje razlikuju „drugu demografsku tranziciju“ od prethodne tranzicije. To su: (1) nastavak *smanjivanja nataliteta/fertiliteta nakon etape demografske tranzicije na ispodzamjensku brojčanu razinu*, (2) *promjene u formiranju, sadržaju i strukturi obitelji uz značajno povećanje broja različitih oblika izvanbračnih „zajednica života“* (Van de Kaa, 2004.; Lesthaeghe, 2010.).

S tim u vezi postavlja se pitanje, koja je *bitna demografska karakteristika „prve“*, a koja „druge demografske tranzicije“. Većina demografa smatra je da je završ-

⁵⁶ Prema: Ron J. Lesthaeghe, Vrije Universiteit, Brussel, (VUB), riestha @ vub. ac.be (Internet). op. cit.

nica, „konačna točka“ (*end point*) „prve“ demografske tranzicije i njezina bitna karakteristika, – uravnoteženje niskih stopa nataliteta i mortaliteta na razini nulte stope prirodnog prirasta. Ta se rezultanta, gledano na dugi rok, izražava – kako ističe Notestein – *oscilacijom* niskih stopa nataliteta oko nulte stope prirodne promjene (prirodnog prirasta), koja implicira tri moguće varijante. Vidjeli smo u ranijem izlaganju da Notestein ne inzistira na nultoj razini stope prirodne promjene stanovništva kao završnici i dugoročnoj karakteristici posttranzicijske etape⁵⁷ već govori o oscilaciji te stope.

Teoretičari „druge demografske tranzicije“, imajući u vidu kontinuirano smanjivanje nataliteta koje je uslijedilo nakon sredine 1960-ih godina, naglašavaju da bitnu „pravu, unutrašnju“ (*intrinsic*) karakteristiku i bitno *strukturno demografsko obilježje* stadija „druge demografske tranzicije“ čini dugoročno i ireverzibilno smanjivanje nataliteta/fertiliteta na ispodzamjensku razinu (Lesthaeghe, 2010.). Prema tome, *diferentia specifica* „druge demografske tranzicije“ u odnosu na „prvu“ tranziciju jest smanjivanje nataliteta/fertiliteta u navedenom razdoblju, koje je trendovski dugoročno usmjereno na postignuće generacijski ispodzamjenske razine stope prirodne promjene i totalne stope fertiliteta. Takva tendencija u zatvorenom tipu stanovništva (koji ne uzima u obzir utjecaj migracije) implicira: (a) dugoročno prirodno smanjenje stanovništva (prirodnu depopulaciju); (b) smanjenje ukupnog broja stanovnika (ukupnu depopulaciju); i (c) regresivni tip dobne strukture stanovništva, koji sa svoje strane uvjetuje, uz iste ostale uvjete, daljnje smanjenje nataliteta/fertiliteta.

Sljedeću, za reprodukciju stanovništva vrlo važnu karakteristiku „druge demografske tranzicije“ čine promjene nastale u tom razdoblju u značenju, sadržaju i tretmanu *obitelji* kao dotadašnjeg dominantnog oblika zajednice života u europskom civilizacijskom krugu.⁵⁸ Naime, u tom razdoblju nastaju brojne promjene koje se odnose na demografsku i socio-demografsku strukturu obitelji kao temeljne životne zajednice.

U tom kontekstu valja imati na umu da je u tradicionalnom društvu obitelj bila cjelovita zajednica u kojoj nije bilo razdvajanja generacija, koje je u današ-

⁵⁷ Vidjeti: F. W. Notestein, op. cit., 1945., 1953., 1954. i 1975. – Također, valja podsjetiti da Notestein u tipologiji razvoja stanovništva, prvi tip (model) rezultante prirodne promjene stanovništva naziva „etapa početnog smanjenja stanovništva.“ (1945: 47).

⁵⁸ Vidjeti: Lesthaeghe, and Meckers D., Value Changes and the Dimension of Familism in the European Community, *European Journal of Population*, 2, 1986. – Van de Kaa naglasio je s time u vezi da su promjene u obitelji, isto kao i smanjivanje fertiliteta na ispodzamjensku razinu, bitna značajka demografski relevantnih promjena koje nastaju u „druvoj demografskoj tranziciji“. (Van de Kaa, Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept. Questions and Answers (discussion), *Austrian Academy of Sciences, Viennna Yearbook of Population Research*, Volume II, 2004., Vienna.

njim prilikama u razvijenim zemljama gotovo redovito slučaj. U obitelji su živjeli ljudi različite dobi i spola, od djece do djedova i baka, živjeli su zajedno, a temelj te povezanosti bili su srodnički odnosi. Takvi su odnosi implicirali podjelu rada prema starosti i spolu, intergeneracijsku solidarnost, što znači brigu i obavezu za sve svoje članove, napose za djecu te za stare, nemoćne i bolesne osobe (za roditelje, za djedove i bake). Međutim, u novijem razdoblju, nakon Drugoga svjetskoga rata, došlo je povezano uz sve veće širenje mirovinskog osiguranja, do tzv. institucionalizacije staračkog stanovništva (starih 60, odnosno 65 i više godina). Uspostavlja se nova međugeneracijska solidarnost pod utjecajem države, na osnovi „institucionalizacije“ starih ljudi ponajprije u gradskim naseljima (gdje su objektivno, zbog malih stanova i drugih prilika rada i života mlađih članova obitelji, teško održivi uvjeti opstanka više generacijske obitelji, napose u urbanim sredinama). Tradicionalna međugeneracijska solidarnost i briga o starijim članovima obitelji prelazi sve više, čak i u ruralnim naseljima, iz obitelji na posebne institucije (ustanove za stare i nemoćne, staračke domove). Tako država, preko specifične, tzv. sekundarne preraspodjele dohotka uspostavlja novi oblik međugeneracijske, „nesrodničke“ solidarnosti koja je izvan kruga obitelji.

Van de Kaa je o tim promjenama detaljno pisao i obrazlagao ih je još u svojoj studiji iz 1987. godine. Pratio ih je kroz četiri faze (*sekvence*),⁵⁹ koje su međusobno čvrsto povezane, jedna slijedi za drugom, jedna potiče drugu. Sve četiri karakteristične faze koje dolaze do izražaja kroz strukturne promjene u obitelji, izravno djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta i istovremeno izražavaju promjene koje su uzrokovane „prijelazom“ od sustava vrijednosti karakterističnog za shvaćanja i stavove koje promiče konzervativizam, na sustav vrijednosti koji je imanentan shvaćanjima i stavovima koje promiče progresivizam. Pri tome je demografski osobito relevantno obilježje za „drugom demografsku tranziciju“ da se sve više gubi ranija čvrsta vremenska korelacija između ulaska u bračnu zajednicu i početka prokreacije i rađanja djece.

Radi se o sljedeće četiri faze (*sekvence*) u formiranju obitelji u razdoblju „druge demografske tranzicije“. *Prva faza* odnosi se na prijelaz od braka kao do tada prevladavajućeg oblika zajednice života u „prvoj“ demografskoj tranziciji, na kohabitaciju kao prevladavajući oblik zajednice života u „drugoj demografskoj tranziciji“; *drugu fazu* obilježava prijelaz od djece kao fokusa obitelji u „prvoj“ tranziciji, na bračni par („životne partnere“) i na pojedinca koji postaju središte „obitelji“ u „drugoj demografskoj tranziciji“; *treću fazu* obilježava prijelaz od kontracepcije kao glavnog sredstva prevencije neželjene trudnoće u „prvoj“

⁵⁹ Van de Kaa govori o „sekvencama“ u formiranju obitelji, a mi rabimo termin „faza“ (op. cit., *Europe's Second Demographic Transition*, 1987: 10-12).

tranziciji, na primjenu kontracepcije kao glavnog sredstva slobodnog izbora bračnih „partnera“ u pogledu broja djece i rasporeda njihovog rođenja; *četvrtu* fazu obilježava prijelaz od *bračne zajednice* kao temeljnog oblika zajednice života u „prvoj“ demografskoj tranziciji, na brojne oblike diverzificiranih „zajednica života“ u razdoblju „druge demografske tranzicije“ (Van de Kaa, 1987: 8-11).

Navedeni opći čimbenici koji uvjetuju *drugu demografsku tranziciju* mogu se jednako tako nazvati i općim čimbenicima koji uvjetuju posttranzicijsku etapu u razvoju stanovništva. Oni u sebi sadrže rezultantu djelovanja pojedinih novih čimbenika do kojih dovode novi uvjeti života i rada u visokorazvijenim zemljama, ali i onih „starih“, koji su djelovali u etapi demografske tranzicije, iako sada, u novom razdoblju, djeluju slabijim intenzitetom. Ti novi uvjeti i okolnosti „proizvode“ mnoge nove čimbenike koji značajno djeluju na promjene u sastavnicama reprodukcije stanovništva. Na dinamiku smanjivanja nataliteta i na promjene u veličini i strukturi obitelji u razdoblju posttranzicijske etape, odnosno u razdoblju „druge demografske tranzicije“ značajno djeluju i suvremene promjene u dobnoj strukturi stanovništva.⁶⁰

Između „druge demografske tranzicije“ i prethodne, tj. „prve“ demografske tranzicije, postoje *sličnosti i razlike*. Sličnosti se ogledaju u djelovanju i transformaciji istih društvenih procesa i istih općih čimbenika (ekonomsko-socijalnih, tehničko-tehnoloških, kulturoloških, socio-psiholoških) koji u oba razdoblja, u razdoblju „prve“ i „druge“ demografske tranzicije, djeluju ponajprije na tranziciju u području nataliteta. Razlika među njima u okviru ukupnog procesa razvoja izražava se primarno u različitom smjeru i intenzitetu njihova djelovanja. Poznato je da je u „prvoj“ demografskoj tranziciji bio dominantan proces modernizacije društva i njegovi sastavni, parcijalni procesi (industrijalizacija gospodarstva, urbanizacija naselja i poboljšanje zdravstvene zaštite, preventivne i kurativne). Činjenica je da se tada u etapi demografske tranzicije, a napose u njezinoj središnjoj i kasnoj podetapi, već moglo nazrijeti inicijalno djelovanje napose društvenih procesa sekularizacije i individualizacije i njihov postupni, sve jači, utjecaj na promjene u vrijednosnoj orijentaciji i na promjene u reproduktivskom ponašanju stanovništva (o čemu je već tada pisao Notestein).

Autori teorije „druge demografske tranzicije“ pri eksplikaciji potrebe istraživanja toga razdoblja u razvoju stanovništva zapadnoeuropskih zemalja, inzistiraju – kako smo već napomenuli – na tome da se radi „o novom stadiju u europskoj demografskoj povijesti“ koji je uvjetovan *značajnim razlikama* između „prve“ i „druge demografske tranzicije“. Poznato je da između razdoblja koja

⁶⁰ Vidjeti, Chesnais, J.C., *L'inversion de la Pyramides des Ages en Europe: Perspectives et Problemes*, International Population Conference, Vol. 3, 1989., Liege.

obilježavaju „prva“ i „druga“ demografska tranzicija, odnosno među njihovim čimbenicima i karakteristikama, postoje signifikantne razlike kako u demografskim pokazateljima koji ih obilježavaju tako i u demografskim predviđanjima i u motivima koji djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta na generacijski ispodzamjensku razinu. (Lesthaeghe, 2010: 243). Podsjetimo se da se predviđanja na osnovi „prve“ demografske tranzicije temelje u pogledu promjene razine sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, napose nataliteta/fertiliteta, na pretpostavci o završnici koju obilježava postignuće ravnoteže između stopa nataliteta i mortaliteta te stacionarno stanovništvo kao njihova dobno-strukturna derivacija i karakteristika. Ravnoteža između stopa nataliteta i mortaliteta izražava se u smanjenju stope prirodnog prirasta na razinu ispod njegove nulte stope, dakle na stopu negativnog prirodnog „prirasta,“ a totalna stopa fertiliteta pada na razinu generacijski ispodzamjenske stope. Pri tome je važno istaknuti da natalitet/fertilitet, u uvjetima zatvorene populacije, i nadalje čini bitnu dinamičku sastavnicu i glavnu pokretnu snagu promjena u prirodnom i ukupnom kretanju stanovništva.

Migracija je u konceptualizaciji teorije „prve“ demografske tranzicije bila u drugom planu kada je bila riječ o općim teorijskim razmatranjima. Međutim, Coale je izričito naglasio da se migracija mora uzeti u obzir prilikom demografsko-analitičkog istraživanja procesa tranzicije u pojedinim, konkretnim zemljama, odnosno područjima, i to kao *egzogena*, djelatna demografska varijabla (Coale, 1973., 1976., 1986.; zatim Coale, Cotts Watkins, 1986.). Također, u konceptualizaciji „prve“ demografske tranzicije polazi se od tradicionalne bračne zajednice kao temeljne zajednice života i rađanja djece i s time u vezi od tradicijske demografske strukture i od tradicionalnog tipa obitelji, koji se temelji prije svega na intergeneracijskoj solidarnosti.

Što se tiče „druge demografske tranzicije“ kao stadija koji dolazi vremenski nakon etape demografske tranzicije, ona je *nastavak* dotadašnjih trendova nataliteta i mortaliteta iz prethodne („prve“) tranzicije, ali taj nastavak sada dobiva nove karakteristike, uvjetovane novim životnim i radnim uvjetima koji obilježavaju zapadnoeuropske visokorazvijene zemlje, u postindustrijskom i postmodernizacijskom društvu.

„Druga demografska tranzicija“ polazi od pretpostavljene završnice prethodne („prve“) demografske tranzicije, odnosno od nulte razine stope prirodnog prirasta stanovništva. Ali autori „druge demografske tranzicije“ na temelju zabilježenih trendova promjene primarno nataliteta te mortaliteta predviđaju njihovo daljnje smanjivanje koje je usmjereno na generacijski ispodzamjensku razinu. Predviđaju zatim u odnosu na bračnu zajednicu kao tradicijski dominantnu

zajednicu života u „prvoj“ demografskoj tranziciji da je jedno od glavnih obilježja „druge tranzicije“ dominacija pluraliteta životnih zajednica („životnih aranžmana“), što empirijski dokazuju podaci iz većine zapadnoeuropskih zemalja, a postupno dolaze do izražaja i u ostalim dijelovima Europe. U uvjetima postindustrijskog društva vidljiva je promjena u demografskoj strukturi obitelji, koja odgovara promijenjenim uvjetima života, rada i odnosa između pojedinih članova obitelji. To se napose tiče odnosa između muškaraca i žena, primarno kao roditelja i podjele rada među njima, što dovodi do promjene ukupnog načina funkcioniranja obitelji. S gledišta sastavnica ukupnog kretanja stanovništva važno je naglasiti da istraživanja „druge demografske tranzicije“ involviraju, prije svega u 1990-im i 2000-itim godinama, sve veće značenje međunarodne migracije za promjenu ukupnog broja stanovnika tih zemalja. Do punog izražaja dolazi, *ceteris paribus*, njihov bitan utjecaj na porast broja stanovnika zapadnoeuropskih zemalja (Van de Kaa, 2004., 2008., op.cit; također Lesthaeghe, 2010., op. cit; te podaci EUROSTAT, 2010., 2013.).

U pogledu promjena koje će nastati u dobnoj strukturi ukupnog stanovništva, druga demografska tranzicija predviđa da će održanje razine generacijski ispodzajmenskog fertiliteta, snagom zakonitosti demografske inercije, znatno ubrzati proces starenja stanovništva, koji će vršiti pritisak na životni standard ukupnog, a napose starog stanovništva. Stoga će takav niski, ispodzajmenski fertilitet stimulirati tzv. zamjensku migraciju (*replacement migration*),⁶¹ koja će postati (i koja je u nekim od tih zemalja već postala) koristan instrument za brojčanu kompenzaciju nedostatka vlastite radne snage u zapadnoeuropskim zemljama. Danas smo, s obzirom na znatan priljev imigranata iz drugih europskih i izvaneuropskih zemalja, svjedoci ostvarenja upravo te pretpostavke.

Instruktivno je u okviru razmatranja navedenih razlika između „prve“ i „druge“ demografske tranzicije prikazati usporedbu reprezentativnih formalnih demografsko-statističkih i socio-demografskih indikatora, i to s obzirom na smjer u kojem djeluju na promjenu nataliteta/fertiliteta i s obzirom na tendenciju i sadržaj u kojem se ti indikatori izražavaju u „druhoj demografskoj tranziciji“ u odnosu na prethodnu („prvu“) tranziciju. Lesthaeghe je u svojim radovima, osobito u spomenutom radu iz 2010. godine (str. 246), pojmovno decidirano prezentirao i pregledno prikazao te indikatore.⁶² Prikazao ih je u deskriptivnoj shemi podijelivši ih u tri grupe.

Prva grupa obuhvaća pregled razlika u području *sklapanja braka* između ta dva razdoblja, odnosno te dvije tranzicije u povijesti razvoja stanovništva za-

⁶¹ O tome vidjeti, UN, *Department of Economic and Social Affairs, Population Division* (2001.), *Replacement migration, Is it a solution to declining and ageing populations?*, New York.

⁶² Prema: R. Lesthaeghe (2010.), „The Unfolding Story...“, *Population and Development Review*, no. 2/2010, op. cit.

padnoeuropskih zemalja. U „prvoj“ tranziciji izražen je porast udjela bračnih zajednica (sklopljenih brakova), a u „drugoj tranziciji“ zabilježeno je smanjenje njihova udjela; zatim, u „prvoj“ tranziciji zabilježeno je sniženje prosječne dobi ulaska u brak, znači u brak su ulazili mlađi ljudi, a u „drugoj“ tranziciji izražena je znatno kasnija dob ulaska u brak. Nadalje, u „prvoj“ demografskoj tranziciji došao je do izražaja vrlo nizak udjel osobito kohabitacije, ali i drugih „zajednica života“, a u „drugoj demografskoj tranziciji“ udjel kohabitacije i drugih oblika izvanbračnih zajednica znatno se povećao. U pogledu razvoda braka, u „prvoj“ je tranziciji zabilježen nizak udjel razvoda brakova i nizak udjel „ponovnog ulaska u brak“ (nakon prekida braka uslijed smrti bračnog druga ili zbog razvoda braka), dok je u „drugoj tranziciji“ udjel razvedenih brakova porastao i relativno je visok, a u odnosu na prethodnu demografsku tranziciju nešto je veći udjel ponovnog ulaska u brak (*remarriage*), odnosno u neku drugu „zajednicu života“.

Druga grupa obuhvaća pregled razlika između „prve“ i „druge demografske tranzicije“ u području *fertiliteta*. U „prvoj“ tranziciji došlo je do smanjenja bračnog fertiliteta uz istovremeno smanjenje fertiliteta u starijoj dobi te do sniženja prosječne dobi rođenja prvog djeteta, dok je u „drugoj tranziciji“ zabilježen daljnji pad fertiliteta zbog odgađanja, odnosno zbog porasta prosječne dobi prvog „roditeljstva“, dakle zbog promjene strukturnog ispodzamjenskog fertiliteta. Nadalje, u *prvoj* demografskoj tranziciji kontracepcija je bila neefikasna i nedostatna, a u „drugoj demografskoj tranziciji“, zbog napretka odnosno poboljšanja novih sredstava kontracepcije, pokazala se vrlo efikasnom. Stoga se u „drugoj demografskoj tranziciji“ govori o „kontracepcijskoj revoluciji“. Također, u „prvoj“ se demografskoj tranziciji izvanbračni fertilitet smanjivao, dok je u „drugoj tranziciji“ evidentiran njegov porast vezan uz porast roditeljstva u kohabitacijskoj zajednici. U „prvoj“ demografskoj tranziciji, nadalje, evidentirano je neimanje djece kod manjeg udjela oženjenih parova, dok je u „drugoj demografskoj tranziciji“ došlo do porasta „definitivnog“ neimanja djece, i to u relativno brojnim izvanbračnim „zajednicama života“.

U *trećoj grupi* Lesthaeghe daje za razdoblje „prve“ i „druge demografske tranzicije“ komparativni pregled tzv. *socijalitetne pozadine* (*societal background*) navedenih sociodemografskih pokazatelja, koji su uvjetovali stvaranje određene društvene klime i ambijenta, koji manje ili više pogoduju niskom i opadajućem natalitetu/fertilitetu. Razvidno je da se u uvjetima djelovanja osobito procesa sekularizacije i individualizacije događaju bitne promjene u vrijednosnoj orijentaciji te u sociopsihološkim i kulturološkim čimbenicima koje utječu na smanjivanje nataliteta/fertiliteta. U tom kontekstu izražene su u „prvoj“ i „drugoj demografskoj tranziciji“ sljedeće razlike. U „prvoj“ tranziciji prisutna je jaka

normativna regulacija režima reprodukcije stanovništva koju provode država i crkva, izraženi su (kako kaže Lesthaeghe) „prvi sekularizacijski valovi“, te dominacija političkih i društvenih (stranačkih) grupa; a u „drugoj demografskoj tranziciji“ država se povlači iz normativne regulacije, u tijeku je „drugi (jači) sekularizacijski val“, dolazi do „seksualne revolucije,“ primarno mladi ljudi odbijaju utjecaje društvenih autoriteta i iščezava direktni utjecaj političkih stranaka i grupa na režim reprodukcije stanovništva.

Za socijalitetnu pozadinu promjena nastalih u režimu reprodukcije stanovništva, napose u smanjivanju nataliteta/fertiliteta, važni su i sljedeći uvjeti. U „prvoj“ demografskoj tranziciji izražena je segregacija uloge spolova, važne postaju obiteljske politike, zatim promicanje modela muškarca kao hranitelja obitelji, a žene kao odgajateljice djece. Ali u „drugoj demografskoj tranziciji“ dolazi do uravnoteženja („simetrije“) uloga muškarca i žene u obitelji, odnosno u „zajednici života“, a naglašena je tendencija ekonomske samostalnosti žena (osnaženja uloge žena u obitelji i društvu).⁶³ Razvidno je zatim da u „prvoj“ tranziciji dominira uređen tijek „prijelaznih razdoblja“ u okviru životnog vijeka, da su znatno zastupljene ženidbe koje osiguravaju financijsku sigurnost braka („pametne ženidbe“) te da je sve više zastupljen model jednočlane tzv. samačke obitelji. U „drugoj demografskoj tranziciji“ organizacija „prijelaznih razdoblja“ tijekom života u odnosu na „prvu“ tranziciju izrazito je fleksibilna, što je usko povezano sa zamjetnom zastupljenosti pluraliteta različitih „zajednica života“ te s modelom „otvorene budućnosti“ koji je osobito privlačan za mlade ljude (Lesthaeghe, 2010: 246).

Navedeni usporedni prikaz demografskih promjena i reprezentativnih demografskih pokazatelja te njihovih razlika između razdoblja „druge demografske tranzicije“ i „prve“, jasno pokazuje da su s velikim promjenama koje je izazvao proces ukupnog društvenog razvoja nastupile signifikantne promjene u režimu reprodukcije, u njegovim agregatnim dinamičkim sastavnicama i u demografskim strukturama (uz ekonomsko-socijalnu i druge strukture), u tipovima obitelji te napose u njihovoj demografskoj strukturi.

Umjesto zaključka

U dosadašnjim razmatranjima čimbenika i karakteristika teorije „druge demografske tranzicije“ već smo iznijeli svoja razmišljanja i bitne stavove, napomene i komentare.

No prije nego što izložimo još neke kritičke primjedbe i dileme, sumirat ćemo glavne zaključke donesene na temelju dosadašnjih razmatranja o teoriji

⁶³ Važnost „osnaženja“ uloge žene u društvu osobito je naglašena u završnom dokumentu s UN-ove konferencije o stanovništvu i razvoju (Kairo, 1994., op. cit.).

„druge demografske tranzicije.“ – *Prvi* je zaključak do kojeg smo došli dosadašnjim razmatranjem da je naziv „druga demografska tranzicija,“ slijedeći logiku razvojnih demografskih procesa i promjena, identičan nazivu posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva (etapa poslije demografske tranzicije). U pitanju su dakle dva različita naziva (imena) za jedno te isto razdoblje u razvoju stanovništva poslije „prve“ (prethodne) demografske tranzicije. To uostalom *expressis verbis* priznaje i sam Van de Kaa u ranije citiranoj studiji iz 1987. godine.⁶⁴ Sukladno tome, u stadiju „druge demografske tranzicije“ i u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, na promjenu sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, napose na promjenu i dinamiku nataliteta/fertiliteta, često djeluju isti društveni procesi, isti čimbenici i motivi promjena, ali različitim intenzitetom. – *Drugi* je zaključak da je „druga demografska tranzicija“, odnosno posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva, *nastavak* promjena i trendova nastalih u „prvoj“ demografskoj tranziciji, ali sada se to događa kasnije, u razdoblju *poslije* „prve“ tranzicije, znači u *novim* uvjetima i uz *nove* čimbenike ukupnog društvenog razvoja (u najširem značenju toga pojma). Preciznije rečeno, u etapi „druge demografske tranzicije“, odnosno u posttranzicijskoj etapi, dolazi do *nastavka trendova* sastavnica prirodne promjene stanovništva, nataliteta/fertiliteta i mortaliteta, koji su *započeli* i koji su *trajali* u etapi „prve“ demografske tranzicije, napose u njezinoj centralnoj (središnjoj) i u kasnoj tranzicijskoj podetapi. – *Treći* zaključak koji se tiče razdoblja „druge demografske tranzicije“, odnosno posttranzicijske etape, odnosi se na činjenicu da je u tom razdoblju jasno došao do izražaja trend *nastavka smanjivanja nataliteta/fertiliteta* usmjeren prema tzv. *ispodzamjenskoj* razini prirodne promjene stanovništva, dakle prema razini prirodne depopulacije (prema stopi negativnog prirodnog „prirasta“, odnosno prema ispodzamjenskoj razini totalne stope fertiliteta). – *Četvrti* zaključak pokazuje da su taj ispodzamjenski trend smanjivanja nataliteta/fertiliteta uvjetovali u odnosu na prethodnu, „prvu“ demografsku tranziciju *različiti novi* čimbenici (kao što je nova vrijednosna orijentacija i novi sustav vrijednosti). Ti novi čimbenici (primarno socio-psihološki i kulturološki) tada su u okviru dominantnih globalnih društvenih procesa imanentnih postindustrijskom i postmodernizacijskom društvu (sekularizacija, demokratizacija i individualizacija) utjecali na daljnji pad stopa nataliteta/fertiliteta usmjeren na generacijski ispodzamjensku razinu njihovih stopa. – *Peti* zaključak relevantan za konkretizaciju problema ističe da je u razdoblju „druge demograf-

⁶⁴ Van de Kaa s time u vezi piše: „Stadij dugotrajnog smanjivanja stanovništva sada prisutan u Europi, bio je dosada nazivan etapom poslije demografske tranzicije, ali njezine specifične značajke u Europi, čini se da zaslužuju naziv „druga demografska tranzicija.“ (Van de Kaa, *Europe's Second Demographic Transition*, op. cit., 1987: 5). (podcrtala AWB).

ske tranzicije“, odnosno posttranzicijske etape u odnosu na prethodnu, „prvu“ demografsku tranziciju, došlo do mnogih promjena u demografskim i socio-demografskim pokazateljima, među kojima dominira slabljenje utjecaja braka uz dominaciju utjecaja pojedinca i pluraliteta životnih zajednica (kohabitacija i druge „partnerske zajednice“), koji su imali zamjetan utjecaj na daljnje smanjivanje nataliteta/fertiliteta, koje se primarno odrazilo na smanjivanje broja djece u obitelji uz istovremeni porast broja zajednica bez djece (neimanja djece).

U tekstu koji slijedi ukazat ćemo na još neke nepreciznosti, nedorečenosti i dileme vezane uz teoriju „druge demografske tranzicije,“ a osobito ćemo se osvrnuti na neutemeljenost tvrdnje autora (Van de Kaaa i Lesthaeghe) da je u razdoblju „druge demografske tranzicije“ riječ o *novoj etapi u europskoj demografskoj povijesti*, koja *ne predstavlja nastavak (kontinuitet) trendova* sastavnica prirodnog kretanja stanovništva (nataliteta i mortaliteta) izraženih već u prethodnoj, odnosno u „prvoj“ demografskoj tranziciji.

Navedeni autori ističu da etapa „druge demografske tranzicije“ kao „nova etapa u europskoj demografskoj povijesti“ pokazuje da između razdoblja „druge demografske tranzicije“ i prethodne, „prve“ demografske tranzicije postoji *diskontinuitet*, prije svega u trendu promjene nataliteta/fertiliteta. Međutim, iz kritičkih razmatranja, podataka i konstatacija pojedinih demografa, napose R. Cliqueta i D. Colemana, proizlazi da razdoblje „druge demografske tranzicije“ obilježava upravo suprotno, *nastavak* dotadašnjeg trenda nataliteta/fertiliteta (ali i trenda mortaliteta) iz prethodne, „prve“ demografske tranzicije. Valja naglasiti da se taj nastavak događa u novim društveno-ekonomskim razvojnim uvjetima, u okviru novih društvenih odnosa i nove vrijednosne orijentacije društva, novog sustava vrijednosti te novih svjetonazora nastalih u razdoblju nakon 1960-ih godina.

Demografski razvoj u određenom povijesnom razdoblju ne odvija se izolirano od ukupnog društvenog razvoja, već je njegov integralni dio. To je polazna premisa naših kritičkih primjedbi koncepciji teorije „druge demografske tranzicije.“ Jer činjenica je da su „prva“ i „druga demografska tranzicija“ nastale u *različitim povijesnim razdobljima*, što znači u različitim društveno-ekonomskim, tehničko-tehnološkim, povijesno-političkim, zdravstvenim, kulturnim i drugim uvjetima i prilikama. Stoga je razumljivo da svako od navedenih razdoblja, svaka od navedenih „demografskih tranzicija“ („prva“ i „druga“) i svaka od onih demografskih tranzicija koje su se događale u ranijim povijesnim razdobljima – nosi obilježja njihovih specifičnih društvenih promjena, napose njihove ukupne *društvene različitosti*. Napominjemo da je i sam Lesthaeghe u tom smislu pisao da „... obje tranzicije imaju svoje *korijene* u različitim periodima društvenog razvoja.“ (op. cit., 2010: 217).

Van de Kaa i Lesthaeghe su u razmatranju specifičnih čimbenika i karakteristika razdoblja „druge demografske tranzicije“, odnosno posttranzicijske etape, utvrdili glavne društvene procese koji su odredili novu vrijednosnu orijentaciju i vrijednosni sustav te nove djelatne čimbenike, napose socio-psihološke i kulturološke. Ti su čimbenici, kako oni ističu, u razdoblju „druge demografske tranzicije“ (između 1965. i 1985. godine) postali dominantni, odnosno bitno su djelovali na promjene u ukupnom režimu reprodukcije stanovništva, napose u području smanjivanja nataliteta/fertiliteta. Djelovanje tih čimbenika osobito je izraženo u odnosu na *nastavak* dotadašnjeg trenda smanjivanja i dinamike stopa nataliteta i fertiliteta prema njihovoj ispodzamjenskoj brojčanoj razini.

Međutim, analitičko razmatranje koncepcije teorije „druge demografske tranzicije“ pokazuje da se pojmovnim kategorijama, pretpostavkama i zaključcima navedenih autora u obrazloženju te koncepcije mogu staviti određene primjedbe koje znatno slabe znanstvenu utemeljenost, a time i relevantnost navedene teorije.

Raščlanimo li naziv „druga demografska tranzicija“ na njegove sastavnice, pokazuje se, *prvo*, da je u tom nazivu riječ „druga“ upotrijebljena *uvjetno*. Naime, o „drugoj tranziciji“ govori se isključivo u odnosu *na* prethodnu, klasičnu („prvu“) demografsku tranziciju, što sugerira da u ranijim razdobljima, odnosno u razdobljima prije „prve“ demografske tranzicije nije bilo procesa koje bismo mogli nazvati „demografska tranzicija.“ Međutim, povijesna demografija mnogih zemalja demantira takvu pretpostavku, jer je demografskih tranzicija bilo i u ranijim povijesnim razdobljima (npr. neolitska demografska tranzicija, maltuzijanska i neomaltuzijanska tranzicija nataliteta itd.). Prema tome, već prva riječ u nazivu „druga demografska tranzicija“, gledano s gledišta razvojnog povijesno-demografskog konteksta, neprecizna je i znanstveno neadekvatna. Stoga se naziv „druga demografska tranzicija“ može prihvatiti isključivo pod uvjetom da je ista *u odnosu na* „prvu“ demografsku tranziciju po redu „druga“. Iz istoga razloga prethodnu, klasičnu demografsku tranziciju neadekvatno je nazvati „prva“ (kako je nazivaju navedeni autori).

Druga primjedba koja se odnosi na naziv „druga demografska tranzicija“ tiče se riječi *tranzicija*, a odnosi se na upotrebu pojma *tranzicija* u demografskim istraživanjima. Upotreba toga pojma naime pretpostavlja, općenito uzevši, uvažavanje određenih *kriterija*. Prvi kriterij za upotrebu termina *tranzicija* pretpostavlja da se u tom razdoblju dogodila neka *vrlo značajna društvena promjena* (određeni „civilizacijski pomak“), koja je nastala u danim povijesnim društveno relevantnim uvjetima i koja je imala signifikantan utjecaj na promjenu smjera i brojčane razine sastavnica prirodnog kretanja stanovništva. S time u vezi valja

konstatirati da je nova vrijednosna orijentacija društva, nastala u zapadnoeuropskim zemljama u razdoblju nakon sredine 1960-ih godina, vezano uz procese sekularizacije, demokratizacije i individualizacije, nesumnjivo predstavljala jednu takvu relevantnu društvenu promjenu. Ista je bitno utjecala, uz ostalo, na nastavak trenda smanjivanja nataliteta/fertiliteta, preciznije rečeno na daljnje smanjivanje stope nataliteta i totalne stope fertiliteta, i to na brojčanu razinu koja je *ispod* razine tzv. zamjenske stope od 2,1 djece. Prema tome, prvi kriterij za upotrebu pojma *tranzicija* u ovom bi slučaju bio zadovoljen. – Drugi kriterij za upotrebu pojma *tranzicija* pretpostavlja da je određena, *vrlo značajna društvena promjena*, rezultirala kvantitativno značajnim *intenzitetom* promjene navedenih stopa. S time u vezi postavlja se pitanje je li intenzitet smanjivanja stope prirodne promjene (prirodnog prirasta) ili totalne stope fertiliteta na ispodzamjensku razinu u zapadnoeuropskim zemljama bio u razdoblju 1965. – 1985. godine kvantitativno dovoljno signifikantan, kako to pretpostavlja upotreba pojma *tranzicija*. Jer u „prvoj“ je demografskoj tranziciji zabilježen kvantitativno signifikantan intenzitet pada stopa mortaliteta i nataliteta s visokih oko 40 promila u predtranzicijskoj etapi na nisku razinu navedenih stopa od svega oko 14 promila i manje pri završetku „prve“ demografske tranzicije, odnosno na početku posttranzicijske etape. Za sada to pitanje ostaje otvoreno za raspravu, napose što ćemo to raspraviti, kako slijedi, pri analizi kvantitativne definicije pojma „druga demografska tranzicija“

Daljnja primjedba povezana je s prethodnim pitanjem o potrebnom *intenzitetu* promjene, odnosno pada određene sastavnice prirodnog kretanja stanovništva, konkretno pada nataliteta/fertiliteta, pri upotrebi pojma *tranzicija*. Ta se primjedba odnosi na *kvantitativnu* karakteristiku definicije pojma „druga demografska tranzicija,“ koja kazuje da je riječ o padu nataliteta/fertiliteta s razine koja je *nešto iznad* razine potrebne za generacijsko obnavljanje stanovništva, na razinu koja je *znatno ispod* razine potrebne za generacijsko obnavljanje (Van de Kaa, 1987: 5).⁶⁵ Definicija je, kako vidimo, vrlo općenita, kvantitativno nedefinirana i neprecizna. Ona ni aproksimativno ne indicira moguću brojčanu vrijednost stope nataliteta i fertiliteta, koja bi pokazala za *koliko je jedinica* (promila, postotaka, poena) ranija stopa fertiliteta (stopa fertiliteta pri završetku etape „prve“ demografske tranzicije) bila „nešto iznad“ zamjenske totalne stope fertiliteta od 2,1, kao ni za *koliko je jedinica* ta nova smanjena stopa u stadiju „druge demo-

⁶⁵ Na Europskoj konferenciji o stanovništvu u Jyväskylä (Finska) 1987. godine, na kojoj sam sudjelovala, o tome su diskutirali (između ostalih demografa) češki demograf Zdeněk Pavlik i švicarski sociolog Hans Joakim Hoffman Novotny, koji su smatrali da intenzitet promjene, odnosno intenzitet smanjenja nataliteta iskazan u koncepciji „druge demografske tranzicije,“ nikako nije dovoljno jak, kako se pretpostavlja za primjenu pojma *tranzicija* u nazivu „druga demografska tranzicija“.

grafske tranzicije,“ bila „znatno ispod“ navedene zamjenske razine totalne stope fertiliteta. Dakle, kvantitativna je definicija „druge demografske tranzicije“, s gledišta kvantitativno-analitičkog razmatranja procesa „druge demografske tranzicije“, nepotpuna, nedovršena i komparativno-analitički neupotrebljiva i ne daje odgovor na pitanje o potrebnom kvantitativnom intenzitetu pada nataliteta pri primjeni pojma *tranzicija* u nazivu „druga demografska tranzicija“.

Sljedeća primjedba odnosi se na inzistiranje autora teorije „druge demografske tranzicije“ (Van de Kaaa i Lesthaeghe) na zaključku da „drugu demografsku tranziciju“ treba razmatrati *odvojeno* od „prve“ (klasične) demografske tranzicije, iz razloga što ona čini *novi stadij* u demografskoj povijesti Europe, prije svega zbog *značajnih razlika* koje postoje između te dvije demografske tranzicije. Razumljivo je i logično da u različitim povijesnim i društveno-ekonomskim razdobljima koja obuhvaćaju „prva“ i „druga“ demografska tranzicija djeluju novi, različiti uvjeti života i rada članova društva, obitelji i pojedinaca te da s time u vezi postoje i različiti režimi reprodukcije stanovništva. Drugim riječima, činjenica je da među razdobljima tih dviju tranzicija postoje razlike u reprodukcijском ponašanju stanovništva, u čimbenicima koji ih određuju, u promjeni sastavnica prirodnoga kretanja stanovništva, u demografskim i drugim strukturama, u karakteristikama obitelji (demografskim, socio-demografskim, socio-psihološkim, kulturološkim i drugim), u organizaciji i funkcioniranju obitelji itd.

Ali ranije navedene razlike koje postoje između ta dva demografsko-tranzicijska razdoblja ne bi mogle biti znanstveni argument u prilog tvrdnji navedenih autora da između „prve“ i „druge demografske tranzicije“ ne postoji *kontinuitet* u trendu sastavnica prirodnoga kretanja, napose u smanjivanju nataliteta/fertiliteta, već upravo suprotno, kako oni kažu, da postoji *diskontinuitet*. Iz njihovih razmatranja proizlazi da je taj diskontinuitet uvjetovan *značajnim razlikama* koje postoje između „prve“ i „druge demografske tranzicije.“ A te su razlike, kako smo ranije naglasili, bitno uvjetovane činjenicom da je riječ o *različitim* povijesnim razdobljima u kojima djeluju različiti društveni procesi i s time u vezi različiti čimbenici razvoja stanovništva (Cliquet, 1991: 13-15).

Lesthaeghe u polemici s R. Cliquetom postavlja kao jedno od bitnih sljedeće pitanje: „Je li druga demografska tranzicija jednostavno *nastavak* prve demografske tranzicije?“ (Lesthaeghe, 2010: 213-214). (To se pitanje može postaviti i upotrebom termina iz teorije „prve“ demografske tranzicije: je li *posttranzicijska* etapa jednostavno nastavak prethodne etape demografske tranzicije?). Odgovor Lesthaeghe nije potvrđan. On smatra da upravo postojeće *značajne razlike* u demografskim, ekonomskim, kulturološkim i drugim, često specifičnim, čimbenicima između „prve“ i „druge demografske tranzicije“ opravdavaju zaključak da se *ne radi* o kontinuitetu već o diskontinuitetu između trenda smanjivanja

nataliteta/fertiliteta zabilježenog u „drugoj demografskoj tranziciji“ (on govori o „trajnom i održivom trendu smanjivanja nataliteta na ispodzamjensku razinu“) u odnosu na trend koji je *započeo* i *trajao* u prethodnoj odnosno u „prvoj“ demografskoj tranziciji, počevši od njezine središnje tranzicijske podetape na dalje.

Ali mnogi demografi takvo rezoniranje ne prihvaćaju. Imamo posebno u vidu stavove poznatoga belgijskog sociologa i demografa R. Cliqueta (1991.) i engleskog demografa D. Colemana (2004.). Oni smatraju da „druga demografska tranzicija“ kao razdoblje poslije demografske tranzicije (koje inače nazivamo posttranzicijska etapa) u razvoju stanovništva zapadnoeuropskih zemalja pokazuje – bez obzira na moguće povremene *oscilacije* stope prirodne promjene i totalne stope fertiliteta – *kontinuitet* u trendu smanjivanja nataliteta, koji je započeo svoj pad i koji je trajao u „prvoj“ demografskoj tranziciji (u njezinoj središnjoj tranzicijskoj podetapi i u kasnoj tranzicijskoj podetapi). Činjenica je da se taj pad, kako pokazuju demografsko-statistički podaci i pokazatelji, nastavio u posttranzicijskoj etapi, odnosno u razdoblju „druge demografske tranzicije“. Instruktivno je s time u vezi proučiti grafikon koji je u svojoj studiji iz 2008. godine priložio Van de Kaa (op. cit. 2008: 14), a koji jasno indicira postojeći kontinuitet.

Opći argument koji govori, suprotno konstataciji autora „druge tranzicije“, o *uzrocima* nastanka „druge demografske tranzicije“ kao *nove* etape u europskoj demografskoj povijesti proizlazi iz poznate i već spomenute činjenice da se demografske promjene ne događaju izvan okvira ukupnog društveno-ekonomskog razvoja u najširem značenju toga pojma. „Prva“ demografska tranzicija pripada *ranijem razdoblju* (kraj 18., 19. i prva polovica 20. stoljeća), dok „druga“ pripada *kasnijem razdoblju* (druga polovica 20. stoljeća, prvo desetljeće 21. stoljeća).⁶⁶ Sukladno našoj polaznoj premisi da svako razdoblje ima svoje *specifične uzroke i karakteristike* koji obilježavaju i uvjetuju smanjivanje nataliteta/fertiliteta, razumljivo je da različiti životni uvjeti, različite povijesno-političke prilike, razlike u razini i strukturi ekonomskog razvoja, u strukturi osobne i javne potrošnje, u vrijednosnoj orijentaciji, u svjetonazorskim gledištima, u kulturnom razvoju itd. – obilježavaju ne samo razdoblje „prve“ već i razdoblje „druge demografske tranzicije“. U tim razdobljima na sastavnice prirodnog kretanja stanovništva (na natalitet/fertilitet i mortalitet) djeluju *različiti*, određenom povijesnom razdoblju imanentni, često specifični čimbenici. Tako npr. „prva“ demografska tranzicija obuhvaća razdoblje u kojem, između ostaloga, dominira tradicionalna obitelj, tradicionalna bračna zajednica i veći broj djece, koja su u tim uvjetima potenci-

⁶⁶ Odnosi se na podatke koje za sada imamo evidentirane u demografsko-statističkim izvorima (ponaјprije u podacima EUROSTAT). To ne znači da se „druga demografska tranzicija“ neće odnositi i na drugo ili i treće desetljeće 21. stoljeća. Vidjet će se što će u budućnosti pokazati podaci o sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva zapadnoeuropskih zemalja.

jalna radna snaga i uzdržavatelji roditelja u starosti. U procesu daljnjeg društveno-ekonomskog razvoja i tehničko-tehnološkog napretka, ekonomska korisnost djece, kako pokazuju brojni primjeri iz ekonomske povijesti, opada. Budući da „druga demografska tranzicija“ obuhvaća kronološki gledano, *kasnije* razdoblje, razdoblje nakon etape demografske tranzicije, razdoblje postindustrijskih društava i terciarizacije gospodarstva, jakih prodora novih stavova i normi koje donose procesi sekularizacije, demokratizacije i individualizacije, logično je da u tom razdoblju u odnosu na „prvu“ demografsku tranziciju dominiraju novi čimbenici, novi tipovi obitelji, novi oblici „životnih zajednica“ i „životnih aranžmana.“ Oni uvjetuju značajne razlike u demografskim pokazateljima između „prve“ i „druge demografske tranzicije“, o kojima govore Van de Kaa i Lesthaeghe. U razdoblju „druge tranzicije“, vezano uz novu vrijednosnu orijentaciju i novi sustav vrijednosti, uz nove socio-psihološke i kulturološke čimbenike i promjene koje oni donose, dolaze do izražaja mnogi novi utjecaji koji značajno djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta i, u konačnici, na radikalno smanjivanje broja djece u obitelji ili u nekoj drugoj postojećoj „životnoj zajednici.“ Tendencija koja snažno dolazi do izražaja u tom razdoblju pokazuje da u determinaciji razine nataliteta sve više slabi utjecaj obitelji, a pojačava se utjecaj pojedinaca te s time u vezi njihovih svjetonazorskih pogleda i životnih ciljeva u kojima dominiraju individualizam, hedonizam i konzumerizam.

Iako autori već samim inzistiranjem na nazivu „druga demografska tranzicija“ umjesto naziva posttranzicijska etapa žele naglasiti da između „prve“ i „druge demografske tranzicije“ postoji diskontinuitet, činjenica je da razlike koje postoje između „prve“ i „druge“ tranzicije“ nisu znanstveni dokaz u prilog tezi da između njih postoji *diskontinuitet* u trendu smanjivanja nataliteta (Cliquet, 1991.). U „drugoj demografskoj tranziciji“ koja se nastavlja na „prvu“ i na njezine već izražene demografske trendove, pokazatelje i karakteristike – pojavljuju se, kao što smo ranije naveli, sukladno obilježjima postindustrijskog društva, *novi procesi i čimbenici* koji djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta, i to u smjeru postignuća njegove generacijski ispodzamjenske razine. Novo vrijeme, nova razvojna dostignuća (ekonomska, tehničko-tehnološka, znanstvena, informacijska), procesi jačanja utjecaja sekularizacije, liberalizacije i individualizacije, svi oni zajednički generiraju novu vrijednosnu orijentaciju, novi vrijednosni sustav, nove vrednote, te uvjetuju nova, drugačija agregatna i strukturna obilježja i drugačiji smjer promjene pokazatelja demografskih i socio-demografskih promjena, napose onih koje djeluju na daljnji pad nataliteta/fertiliteta i na radikalno smanjenje broja djece. Oni istovremeno postaju realni limitirajući i destimulirajući čimbenik u pogledu sklonosti mladih parova za imanje djece. Istraživanja pokazuju da ti čimbenici djeluju i na porast broja parova bez djece, primarno u

izvanbračnim, ali i u bračnim zajednicama, zatim na smanjenje broja sklopljenih brakova, na porast prosječne dobi ulaska u brak, na povećanje prosječne dobi majke pri rođenju prvog djeteta, na znatan porast broja kohabitacijskih zajednica i tzv. LAT zajednica, na slabljenje tradicijskih vrijednosti i religijskih utjecaja, na izrazito jačanje utjecaja sekularizacije i individualizacije.

Prema tome, postojeće razlike između „druge demografske tranzicije“ i prethodne, „prve“ tranzicije, *nisu dokaz o diskontinuitetu* trenda nataliteta i mortaliteta između „prve“ i „druge demografske tranzicije“, već upravo suprotno, potvrda su *kontinuiteta* već od ranije postojećeg trenda, koji odražava nove, često promijenjene pojave i pokazatelje izražene u etapi „druge demografske tranzicije“ kao razdoblje koje implicira visoku razinu ekonomskog i društvenog razvoja u odnosu na prethodnu, odnosno „prvu“ demografsku tranziciju.

Sljedeća primjedba odnosi se na razlike koje se pojavljuju pri *predviđanju (predikciji)* trendova nataliteta/fertiliteta na temelju spoznaja iz prethodne, odnosno „prve“ demografske tranzicije i onih koje se odnose na „druhu demografsku tranziciju.“ Za „prvu“ demografsku tranziciju karakteristično je da se u literaturi uvriježila pretpostavka da ista završava nultom stopom prirodnog prirasta (prirodne promjene), koja označava prirodnu ravnotežu, stagnaciju, i da će ta stopa ubuduće oscilirati oko nulte stope. To stanje prema Notesteinu obilježava i početak posttranzicijske etape, ali valja istaknuti da on *nije inzistirao* na nultoj stopi prirodnog prirasta kao imanentnoj karakteristici posttranzicijske etape već je (kako smo ranije citirali) pisao o *oscilaciji* stope prirodne promjene oko njezine nulte razine. – Što se tiče „druge demografske tranzicije,“ Van de Kaa i Lesthaeghe inzistiraju na trendu prema ispodzamjenskoj stopi prirodnog prirasta (stopi negativnog „prirasta“), odnosno ispodzamjenskoj totalnoj stopi fertiliteta, i to kao trajnoj tendenciji koja će i u budućnosti bitno obilježiti prirodno kretanje stanovništva u navedenim zemljama. Prema njihovu uvjerenju, riječ je o predviđanju ireverzibilnog trenda u promjeni, odnosno u smanjivanju nataliteta/fertiliteta na ispodzamjensku razinu.

U vezi s gore navedenim postavljaju se tri pitanja. Prvo, autori su u svojim prvim radovima o „druhu demografskoj tranziciji“ (publiciranim 1986., 1987. i 1988. godine) kao referentno razdoblje koje oni nazivaju „druga demografska tranzicija“ označili razdoblje 1965. – 1985. godine. Razdoblje koje obuhvaća samo dva desetljeća ne može se smatrati reprezentativnim razdobljem za predviđanje budućega trenda. – Drugo, demografski podaci pokazuju da se smanjivanje stope nataliteta, odnosno stope prirodnog prirasta i totalne stope fertiliteta produžilo nakon 1985. godine sve do 2000. godine, što znači da razdoblje „druge demografske tranzicije“ obuhvaća jedno i pol desetljeća dulji period (1985. – 2000.) od inicijalno navedenog. Podaci i pokazatelji dakle potvrđuju da je kretanje sto-

pa nataliteta i fertiliteta u razdoblju 1965. – 2000. godine bitno obilježio trend smanjivanja, koji je u velikoj većini zapadnoeuropskih zemalja indicirao njihovu evidentiranu ispodzamjensku razinu, odnosno opadajuću reprodukciju stanovništva. Ta činjenica argument je za konstataciju da je „druga demografska tranzicija“, odnosno posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva zapadnoeuropskih zemalja, postala relevantan demografski proces. – Treće, činjenica je da su u prvom desetljeću 21. stoljeća, u razdoblju 2000. – 2010. godine, stope nataliteta/fertiliteta pokazale obrat, tj. pokazale su porast u zapadnoeuropskim zemljama (osim u Švicarskoj), i to usmjeren prema razini zamjenskih stopa nataliteta i fertiliteta. Ako kao reprezentativnu uzmemo totalnu stopu fertiliteta, pokazuje se da ista ima tendenciju porasta prema zamjenskoj razini od 2,1 djeteta. Najviša je zabilježena u Francuskoj (2,00) i u Irskoj (2,07). Dakle, valja obratiti pažnju na činjenicu da je u tom desetljeću trend stopa nataliteta/fertiliteta pokazao liniju porasta. Je li to privremena pojava ili predznak trajnije promjene trenda u smjeru prema iznadzamjenskoj razini totalne stope fertiliteta (iznad stope od 2,1 djeteta), to će tek budućnost pokazati. Svakako, taj je porast znak upozorenja i zahtijeva praćenje pojave i istraživanje toga fenomena u kontekstu budućih promjena sastavnica prirodnog kretanja stanovništva u okviru procesa razvoja stanovništva i ukupnog razvoja navedenih zemalja.

I konačno, na temelju razmatranja razdoblja „druge demografske tranzicije“ u kojem se inzistira na konstataciji da je to „novi stadij u europskoj demografskoj povijesti,“ postavlja se i sljedeće pitanje: budući da je „druga demografska tranzicija“ stadij koji dolazi poslije etape demografske tranzicije, zašto navedeni autori govore samo o „drugoj demografskoj tranziciji“, a ne i o posttranzicijskoj etapi? Naš je zaključak već izrečen i temelji se na spoznajama iz razmatranja „prve“ i „druge demografske tranzicije“ iz kojih proizlazi da su posttranzicijska etapa i „druga demografska tranzicija“ isto razdoblje. Stoga nema potrebe odvojeno ih razmatrati, tj. „drugom demografsku tranziciju“ tretirati u odnosu na posttranzicijsku etapu kao posebnu etapu, nepovezanu i odvojenu od trendova, napose nataliteta/fertiliteta izraženih u prethodnoj demografskoj tranziciji. Moglo bi se međutim raspravljati o pitanju je li „druga demografska tranzicija“ samo jedna podetapa u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva ili je ona u cijelosti identična posttranzicijskoj etapi. To je pitanje nametnuto činjenicom da je u desetljeću 2000. – 2010. u zapadnoeuropskim zemljama zabilježen obrat, odnosno porast totalne stope fertiliteta usmjeren prema zamjenskoj razini, koji joj se približio. Ostaje stoga da se ubuduće istraži trend koji će navedena stopa pokazati u razdoblju do sredine 21. stoljeća. Pred istraživačima navedene teme to ostaje kao daljnji izazov i poticaj za buduće istraživanje ovoga fenomena.

Literatura

1. *Ariés, P.* (1962), *Centures of Childhood – A Social Story of Family Life*, Random House, New York.
2. *Ariés, P.* (1980), Two successive motivation for the declining birth rates in the West, u knjizi Höhn, C. and Mackensen, R., *Determinants of Fertility Trends – Theories Reexamined*, IUSSP, Conference Proceedings, Liège.
3. *Blacker, C.P.* (1949), *Stages in Population Growth*, *The Eugenic Review* 39/3.
4. *Bongaarts, J., Sobotka, T.*, A demographic explanation for the recent rise in European fertility, *Population and Development Review*, no. 1/2012.
5. *Bongaarts, J.* The end of the fertility transition in the developed world, *Population and Development Review*, no. 3/2002.
6. *Bourgeois-Pichat, J.* (1974), France, u knjizi Berelson, B. (edit.), *Population Policy in Developed Country*, Population Council, New York.
7. *Becker, S. G.* (1976), *The Economic Approach to Human Behaviour*, University of Chicago Press, Chicago.
8. *Caldwell, J. C.*, The Wealth Flow Theory of Fertility Decline, Seminar on Determinants of Population Trends: Major Theory and New Directions for Research, Bad Homburg, april, 1980.
9. *Chesnais, J. C.* (1989), *La Transition Démographique, Étapes, forms, implication économique*, Travaux et Documents, Cahier 113, INED, Presses Universitaires de France, Paris.
10. *Chesnais, J. C.*, L'inversion de la Pyramides des Ages en Europe Perspectives et Problemes, *International Population Conference*, Vol. 5, 1989, Liège.
11. *Chesnais, J. C.*, Below-replacement fertility in the European Union (EU 15): Facts and Policies, 1960-1997., *Review of Population and Social Policy*, no. 7/1998.
12. *Chesnais, J. C.*, Determinants of below-replacement fertility, u knjizi *Below-Replacement Fertility*, *Population Bulletin of UN*, Special Issue, nos. 40/41, 1999, New York.
13. *Cliquet, R.*, (1987), The Consideration of Below-Replacement Fertility in a Long-term Evolutionary Perspective, C. B. G. S., Werkdocument nr. 51, Centrum voor Bevolkings - en Gezinsstudien, Brussels.
14. *Cliquet, R.*, (1991), The Second Demographic Transition: fact or fiction, *Population Studies* ,no.23, Council of Europe, Strasbourg.
15. *Coale, A. J.*, The Demographic Transition, *International Population Conference*, IUSSP, Vol. 1, 1973, Liège.
16. *Coale, A. J., Cotts Watkins, S.* (eds.) (1986), *Fertility Decline in Europe*, Princeton University Press, Princeton.
17. *Coale, A. J.*, Demographic Effects of Below-Replacement Fertility and Their Social Implications, u knjizi *Kingsley, Davis, M. S. Bernstam and R. Ricardo Campbell*

- (eds.), *Below-Replacement Fertility in Industrial Societies, Causes, Consequences, Policies, Supplement to Population and Development Review*, no. 12 / 1986.
18. *Coleman, D.* (edit.) (1996), *Europe's Population in 1990s*, Oxford University Press, Oxford.
 19. *Coleman, D.* (2004), *Why we don't have to believe without doubting in the „Second Demographic Transition“ - Some agnostic Comments*, Vienna Yearbook of Population Research, Austrian Academy of Sciences, Vienna.
 20. *Coleman, D.* *Immigration and ethnic change in low-fertility countries: A third demographic transition*, *Population and Development Review*, no. 3 / 2006.
 21. Council of Europe, *Recent Demographic Trends in the Member States of Europe, 1991, 1994, 1998, 2004*, Strasbourg.
 22. *Demeny, P.* (1997), *Replacement-level fertility: The implausible end-point of the Demographic Transition*, u knjizi Gavin W. Jones et. al. (eds.), *The Continuing Demographic Transition*, Oxford, Clarendon Press.
 23. *Durand, J. D.* (1987), *A Long-Range View of World Population Growth*, The Annals of American Academy of Political and Social Sciences, Philadelphia.
 24. *Duesenberry, J. S.* (1962), *Income, Saving and Theory of Consumer Behaviour*, Harvard Economic Studies, Harvard University Press, Cambridge.
 25. *Easterlin, R.* (1973), *Relative economic status and American fertility swings*, u knjizi Sheldon, E., *Family Economic Behaviour*, Philadelphia, Lippincot.
 26. *Goldstein, J.R., Sobotka, T., and Jasilioniene, A.*, *The end of the „lowest-low“ fertility ?*, *Population and Development Review*, no. 4 /2009.
 27. *Glass, D.*, (1967), *Population Policies and Developments in Europe*, Augustus M. Kelley, London.
 28. *Hoffmann- Novotny, H. J.* (1988), *Structural and Cultural Determinants of European Second Demographic Transition*, u knjizi *Bevolking and Gezin*, Brussel.
 29. *Hoffmann-Novotny, H. J. and Fux, B.*, *Present Demographic Trends in Europe, Seminar on Present Demographic Trends and Lifestyles in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 18-20 September 1990.
 30. *Inglehart, R.*, (1977), *The Silent Revolution, Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton.
 31. *Kohler, H. P., Billari, Francesco C., Ortega, J. A.*, *The emergence of „lowesr-low fertility“ in Europe during 1990s*, *Population and Development Review*, no.4 /2002.
 32. *Lanzieri, G.*, *Towards a „baby recession“ in Europe ? Differential fertility trends during the economic crises*, EUROSTAT, *Statistics in focus*, 2013.
 33. *Landry, A.* (1909), *Les trois théories de la population*, Scientia, Paris.
 34. *Landry, A.* (1934), *La revolution démographique, Études et Essais sur les Problemes de la Population*, Surey, Paris.
 35. *Landry, A.* (1949), *Traité de démographie*, Payot, Paris.

36. *Lesthaeghe, R.*, On the Social Control of Human Reproduction, *Population and Development Review*, no. 6 /1980.
37. *Lesthaeghe, R.*, A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions, *Population and Development Review*, no.3 / 1983.
38. *Lesthaeghe, R. and Surkyn, J.*, Cultural dynamics and economic theories of fertility change, *Population and Development Review*, no.1/ 1988.
39. *Lesthaeghe, R. and Meekers, D.*, Value Changes and the Dimensions of Familism in the European Community, *European Journal of Population* 86, no. 2, 1986.
40. *Lesthaeghe, R.*, Is the low fertility a temporary phenomenon in the European Union ?, *Population and Development Review* no. 2/ 1999.
41. *Lesthaeghe, R., Surkyn, J.*, Value orientation and Second Demographic Transition (SDT) in northern, western and southern Europe, Un update, u knjizi *Family Transformation and Social Cohesion*, First Workshop, Ottawa, June 9-10, 2000
42. *Lesthaeghe, R.*, Un unfolding story of the second demographic transition, *Population and Development Review*, no. 2 /2010.
43. *Myrskylä, M. , Kohler, H. P., Billari, Francesco, C.*, Advances in development reverse fertility declines, *NATURE* – 460, 2009 (6. August 2009).
44. *Maslow, H. A.* (1954), *Motivations and Personality*. Harper and Row, Second edition, 1970, New York.
45. *Notestein, F. W.* (1945), *Population – The Long View*, u knjizi T.W. Schultz (edit.), *Food for the World*, University of Chicago Press, Chicago.
46. *Notestein, F. W.*, The Population of the World in the year 2000, *Journal of American Statistical Association*, XLV, September, 1950.
47. *Notestein, F. W.* (1953), *Economic Problems of Population Change*, 8th International Conference of Agricultural Economists, Oxford University Press. Oxford.
48. *Notestein, F. W.* (1954), Some Demographic Aspects of Ageing, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 98/ 1, Philadelphia.
49. *Notestein, F. W.*, *Negative Population Growth: How to Go About It ?*, *Population Index*, Vol. 41, no. 4/ 1975.
50. *Pavlik, Z.* (1989), *Demographic Revolution as a part of a Global Revolution of Modern Times and the Concept of Development*, Seminar – Demographic Trends and Population Policies, Inter – University Centre of Post-graduate Studies, Dubrovnik, Croatia.
51. *Rosset, E.* (1988), *Process starenija naselenija – demografičeskoje isledovanije*, Izd. Statistika, Moskva.
52. *Schmid, J.*, (1984), The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe, *Population Studies* no. 15, Council of Europe, Strasbourg.
53. *Thompson, W. S.*, *Population*, *American Journal of Sociology*, 34, May 1929.

54. *Thompson, W. S. – Lewis, D. T. (1965), Population Problems , Fifth Edition, McGraw Hill, New York.*
55. *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, (1993), Patterns of Fertility in Low-Income Settings, Population Newsletter no. 55 / 1993, New York.*
56. *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, (1998), World Population Prospects, The 1998 Revision, New York.*
57. *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, (1999), Future Expectations for Below-Replacement Fertility, u knjizi Below-Replacement Fertility, Population Bulletin of the United Nations, New York.*
58. *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, (2000), Fertility Trends Among Low-fertility Countries, u knjizi Below - Replacement Fertility, Population Bulletin of the United Nations, no. 40/41, New York.*
59. *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2001), Replacement Migration, Is it a solution to declining and aging population ?, New York.*
60. *Van de Kaa, D. (1980), Recent Trends in Fertility in Europe, u knjizi R. W. Hiorns (edit.), Demographic Patterns in Developed Societies, Taylor and Francis, London.*
61. *Van de Kaa, D., Lesthaeghe, R., Twee Demografische Transitie, u publikaciji Bevolking Groei and Krimp, Deventer, van Loghem, Slaterus, 1986.*
62. *Van de Kaa, D. (1987), The Europe's Second Demographic Transition, A Publication of the Population Reference Bureau, Inc., Population Bulletin, Vol. 13, No. 1, 1987, Washington D.C.*
63. *Van de Kaa, D., Postmodern Fertility Preferences from Changing Value Orientation to New Behaviour, u knjizi Bulatao, R. A., Casterline, J. P. (eds.), Global Fertility Transition, A Supplement to Population and Development Review, vol. 27/ 2001.*
64. *Van de Kaa, D., (2003), Second Demographic Transition, u knjizi Demeny, P. and McNicoli, M. (eds.), Encyclopedia of Population, McMillan Reference USA, Thomson – Gale, Vol. 2.*
65. *Van de Kaa, D., Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept - Questions and Answers (discussion), Vienna Yearbook of Population Research, Vol. II., Austrian Academy of Sciences, Vienna, 2004.*
66. *Van de Kaa, D., (2008), Demographic Transitions, Working Paper no: 2008/1, Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, NIDI, The Hague.*
67. *Van de Walle, E., Present Patterns of Demographic Changes in Light of Past Experience, European Population Conference, Vol. IV, Firenze, 1987.*
68. *Wertheimer-Baletić, A. (1999), Stanovništvo i razvoj, Izd. Mate, Zagreb.*
69. *Wertheimer_Baletić, A., Demografska posttranzicijska etapa u zemljama Zapadne Europe (razdoblje 1960. – 2010.), RAD, knjiga 516, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2013, Zagreb.*

Demographic Transitional Processes – Continuity or Discontinuity

Summary

The second demographic transition came about in European demographic literature as a topic in 1986. The authors thereof were Dutch demographers Dirk van de Kaa and Ron Lesthaeghe. Starting from the demographic-historical conceptualisation of the theory of demographic transition, it may be concluded that following the first demographic transition, the stage the authors call the second demographic transition occurred in the development of the population. This is however only another name for the post-transitional stage, whereby this term includes the continuity of demographic trends, while the term the second demographic transition explains the discontinuity between the periods of the first and the second demographic transition. Van de Kaa (1987) emphasises that due to the impact of essential specific factors, essential differences emerged between these two transitions. During the second demographic transition, they were caused by secularisation and individualisation processes, and new factors linked with them (new value orientation; socio-psychological and other factors). They caused a decline of marriages; an increase in the number of cohabitations and other forms of life partnerships; an increase in the number of children born out of wedlock; an increase in the number of divorces; etc., which have become acceptable in the perception of the young generation. On the contrary, having children and the number of children have become a matter of partners' free choice, as their primary goal is to achieve self-fulfilment at personal level. It has all exercised an impact on a further fertility reduction, which started in the middle phase, and became intensified in the late phase of the first transition. Essential differences between the first and the second transition, which the authors mention in the paper, have however arisen from the understandable fact that each period bears their own specific historical context and specific features of social differentiation. The authors point out that essential differences between the two transitions have further arisen from the main postulates they are based upon. The final stage of the first transition was based on balance (zero level) between low birth and death rates, and on stationary population. In the second demographic transition, birth and fertility rates tended to be reduced to the sub-replacement level, or, according to Lesthaeghe, to the sustainable sub-replacement fertility level, which, along with life prolongation, intensified population aging, which demanded the so-called replacement migration as a compensation for the decrease in workforce. Starting from the thesis that the second demographic transition was a new stage in European demographic history, separated from the first transition, the authors emphasised that there was no continuity in fertility reduction between the two transitions, as in the second transition, this trend was oriented towards the permanent and sustainable sub-replacement fertility level. However, many other demographers, such as R. Cliquet and D. Coleman, hold that between the two transitions, there was a continuity in demographic trends, in particular fertility reduction, which leaned on the low fertility level already achieved in the final stage of the first demographic transition. Our research has led to the identical conclusion, as it commenced from the fact that fertility reduction started in the middle phase of the first transition and became intensified in the late phase thereof; hence, fertility reduction in the second demographic transition continued to the balance of low levels of these rates, already achieved in the first transition. The turn that occurred in the first decade of the 21st century indicated to the possibility of the emergence of new factors in new social circumstances, which might influence the growth of birth/fertility rates. According to the available data, the total fertility rate in most of Western European countries grew and approximated the replacement level, yet did not exceed it. A longer period of studying this complex phenomenon is hence

needed in order to determine on a science-founded basis whether the trend of birth/fertility rate decrease to the sub-replacement level was irreversible and permanently sustainable in highly-developed countries.

Keywords: demographic transition; post-transitional stage; second demographic transition; zero natural change rate; sub-replacement fertility; stationary population; replacement migration.